

Schutterij St. Sebastianus Heerlen in de Franse Tijd [1794-1814]

M. VAN DIJK

Tijdens de Staatse periode [1663-1794] maakte het dorp en de hoofdschepenbank Heerlen deel uit van het Staatse Land van Valkenburg. Dit 'landje' vormde op zijn beurt een onderdeel van de Generaliteitslanden. Dit waren de steden en territoria die door de Republiek der Verenigde Provinciën, onder aanvoering van het gewest Holland, tijdens de Tachtigjarige Oorlog op de Spanjaarden waren veroverd. Zij werden sindsdien bestuurd door de Staten-Generaal van de Republiek, gevestigd in Den Haag. Naar de naam van het be-

stuurscollege werden deze gebieden ook wel Staats-Vlaanderen, Staats-Brabant en Staats-Overmaas [Maastricht en de landjes van Valkenburg, 's-Hertogenrade en Dalhem] genoemd.

Na een mislukte poging in 1793 veroverden Franse legers deze streken in 1794. Op 4 november 1794 capituleerde Maastricht. In hoog tempo volgden ingrijpende ontwikkelingen elkaar nu op. Hiermee zouden ook in Heerlen en omstreken de structuren van het 'ancien regime', het 'oude bewind' van vóór de Franse Revolutie, worden opgeruimd. De

Slag bij Fleurus aan de weg van Charleroi naar Tienen, 26 juni 1794. Deze strijd tussen Fransen en Oostenrijkers bleef onbeslist. Op de achtergrond een verkenningsballon, gevuld met waterstof uit een rijdende gasoven. De uitkijk in het ballonmandje wierp briefjes naar beneden over de stand van zaken op het slagveld.

aloude hoofdschepenbank Heerlen werd na vijf eeuwen trouwe dienst ontmanteld. Drossaarden, voogden, schouten en schepenen verdwenen van het toneel. De traditionele macht van adel en kerk werd sterk aangetast. Er kwamen de fundamenten voor een nieuwe maatschappelijke orde voor in de plaats. 1794 bracht voor Heerlen het begin van een nieuwe epoche.¹

Heerlen Frans

Bij het Haags Verdrag van 16 mei 1795 werden de Generaliteitslanden, ook Overmaas, door de in het nauw gedreven Republiek aan Frankrijk afgestaan. Na de warrige bezettingsmaanden maakten de Fransen in het najaar van 1795 en het voorjaar van 1796 werk van de invoeging van de verworven gebieden in het Franse staatsbestel. Naar Frans voorbeeld kwam er een indeling in gemeenten, kantons en departementen. In maart 1796 werd het kanton Heerlen opgericht, bestaande uit Heerlen, Voerendaal, Nieuwenhagen en Schaesberg. Het kanton ressorteerde onder het departement Nedermaas, met Maastricht als 'hoofdstad'.

De invoering van het nieuwe staatsbestel heeft zoals gezegd een aantal belangrijke veranderingen tot gevolg gehad. We noemen de invoering van een nieuw belastingstelsel, de militaire conscriptie [een voorloper van de dienstplicht] en de inrichting van een uniforme rechtspraak met voor het hele rijk geldende wetten en rechtsgangen. Ook werd een begin gemaakt met het instellen van een burgerlijke stand de ingezetenen kregen 'vaste' namen en adressen – en het kadaster. Ook kreeg Heerlen in 1796 een kantongerecht, vredegerecht genaamd.

Kerk en schutterij

Voor de schutterij St. Sebastianus zijn vooral de veranderingen in de relatie tussen kerk en staat van enig belang geweest. Een positieve verandering namelijk was dat de

ten tijde van de Republiek bevoorrechte, gereformeerde staatskerk werd gelijkgesteld met andere geloofsovertuigingen. Zo konden bijvoorbeeld de Heerlense rooms-katholieken en joden vrijer naar buiten treden en hun geloof, weliswaar met beperkingen, weer in het openbaar belijden.

Op Hemelvaartsdag 1796 werd voor het eerst in 120 jaar weer de grote Sacramentsprocessie of Bronk gehouden.² De omgang duurde van 8.00-11.30 uur en volgde waarschijnlijk [een deel van] de oude, traditionele processieroute. De zegen werd gegeven op vijf plaatsen: in de Geleenstraat bij het huis van J. Groenschild [later boekhandel Alberts], bij het Welterhuisje, in de richting van Kunrade bij de kruising Valkenburgerweg-Koekoeksweg, bij de Eyckholtermolen en ten slotte bij het huis van J. Schils aan 'de Put' [noordzijde Wilhelminaplein]. We mogen gerust aannemen dat de Heerlense broederschap en schutterij ook aan deze grote voorjaarsprocessie heeft deelgenomen, en ook in latere jaren haar sterke band met de kerk weer in het openbaar heeft kunnen belijden.

Die andere jaren waren in ieder geval niet de jaren van 1797 tot 1803, want toen was de relatie tussen de katholieke kerk en de Franse republikeinen slecht. De revolutionairen trachtten de macht van de kerk te breken, onder andere door kloostergoederen te confiskeren en religieuze instellingen te ontmantelen.

De nieuwe machthebbers ontnamen de geestelijken eveneens veel van hun bronnen van inkomsten, zoals de kerkelijke tienden en het onderwijs. Ook brachten zij in 1797 vele priesters in geestelijke nood door van pastoors en andere geestelijken een verklaring van trouw aan de republiek te eisen, later zelfs de eed van haat tegen het koningschap. Dit alles zette veel kwaad bloed. Vele geestelijken weigerden de eed en doken onder. Zo verslechterde in 1797-1798 de verhouding tussen de katholieke kerk en de Franse overheid zodanig dat van 1798 tot

Het departement Nedermaas [Meuse-Inférieure] 1795-1814, met de kantonnale indeling van 1796-1800.

1801 vele parochiekerken werden gesloten. Bovendien was in het voorjaar van 1797 de Wet op de Cultus van kracht geworden, die geen openbare uitingen van godsdienst meer toestond. Er kwam dus overal al snel weer een einde aan de Sacramentsprocessies. Ook de schutterijen, van oudsher sterk gebonden aan het wel en wee van de lokale parochiekerk, ondervonden veel hinder van deze problemen.

Deze anti-kerkelijke houding, de belastingen en oorlogsschattingen, de overlast van doortrekkende troepen en de gehate conscriptie: deze factoren maakten dat het nieuwe bewind in de eerste jaren niet populair

was bij de bevolking. Wat betreft de conscriptie, de militaire dienst door middel van loting: ook Heerlenaren kwamen op deze wijze in de Franse legers terecht. Een beroemd voorbeeld is de legendarische 'Koeph va Hehle', een heldhaftige schertsfiguur die aan Franse zijde zou zijn opgetreden in de Napoleontische oorlogen, ontsproten aan het brein van M.J.H. Kessels [1858-1932]. Diens dialectverhalen over 'der Koeph' [Kobus, Jacobus, Jacob] waren eertijds in Heerlen zo populair dat in 1972 een standbeeld voor de 'Koeph va Hehle' werd neergezet.³ Ook in schutterskringen waren en zijn dergelijke figuren populair.

Napoleon Bonaparte

In 1799 werd het radicale maar weinig succesvolle Uitvoerend Bewind van de Eerste Franse Republiek [1795-1799], het Directoire, na een staatsgreep aan de kant gezet. De coup d'état stond onder leiding van de populaire generaal Napoleon Bonaparte [1769-1821]. Napoleon voerde het consulaat aan en benoemde zichzelf tot Eerste Consul.

In 1804 liet hij zich uitroepen tot keizer Napoleon I van Frankrijk. Bonaparte draaide een aantal van de revolutionaire wijzigingen in het staatsbestel terug. Onder zijn bewind ging het Franse keizerrijk, en dus ook het departement Nedermaas, een periode van relatieve voorspoed tegemoet. Het concordaat met de paus in 1801 herstelde enigszins de verstoorde verhouding met de rooms-katholieke kerk. Dit verdrag tussen de paus en de Franse regering werd in juli 1802, tot vreugde van de bevolking, in Heerlen afgekondigd.⁴ Het kerkelijk leven bloeide sterk op.⁵ Ook de Vrede van Amiens [1802] en de grote Franse militaire successen tegen Pruisen, Oostenrijk en Rusland brachten meer rust en vertrouwen bij de burgerbevolking. De vele veldtochten en oorlogen die in deze jaren op vele plaatsen in Europa werden gevoerd, de zogeheten Napoleontische Oorlogen, spraken bovendien zeer tot de verbeelding van de burgers. Zij raakten zeer vertrouwd met het militaire bedrijf in al zijn facetten.

De fascinatie voor het krijsgebeuren in de Franse Tijd bleef de gehele negentiende eeuw levend. De gematigd positieve opinie over Napoleon veranderde echter toen steeds meer jongemannen voor diens legers werden opgeroepen, hij de paus schoffeerde en werd geëxcommuniceerd. Na 1810 brak er bovendien een economische crisis uit.⁶

Heerlen werd in 1800 een aparte gemeente, geleid door een maire [burgemeester]. Van 1800 - 1813 was het in Heerlen en omstreken betrekkelijk rustig. In 1812 keerde echter het tij. De Franse veldtocht tegen Rusland in

1812 werd een mislukking, waarna er op verschillende plaatsen in de door de Fransen bezette gebieden onrust ontstond. In oktober 1813 leed Napoleon een dramatische nederlaag in de Volkerenslag bij Leipzig. Het werd duidelijk dat het einde van de Franse heerschappij in zicht was en er werd begonnen met de bevrijding van bezette gebieden. Prins Willem Frederik van Oranje landde op 30 november 1813 vanuit Engeland te Scheveningen en werd in Amsterdam tot 'Souvereinen Vorst' met grote bevoegdheden uitgeroepen. In 1815 aanvaardde Willem I het koningschap over de Nederlanden. Heerlen en omstreken kwamen in deze woelige periode wederom op de route van [zich terugtrekkende] Franse en [oprukkende] geallieerde troepen te liggen.

In januari 1814 trokken de Fransen zich uit Heerlen terug en werden er onder leiding van de maire Jean Gerard Kemmerling [maire vanaf 1805, later burgemeester tot 1821] de eerste noodmaatregelen getroffen. Deze contreien werden door Russische troepen onder leiding van generaal von Wintzengenrode in naam van de Hoge Geallieerde Mogendheden bezet.⁷ Eerst in mei 1815 ging Heerlen deel uitmaken van het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden.⁸

St. Sebastianus

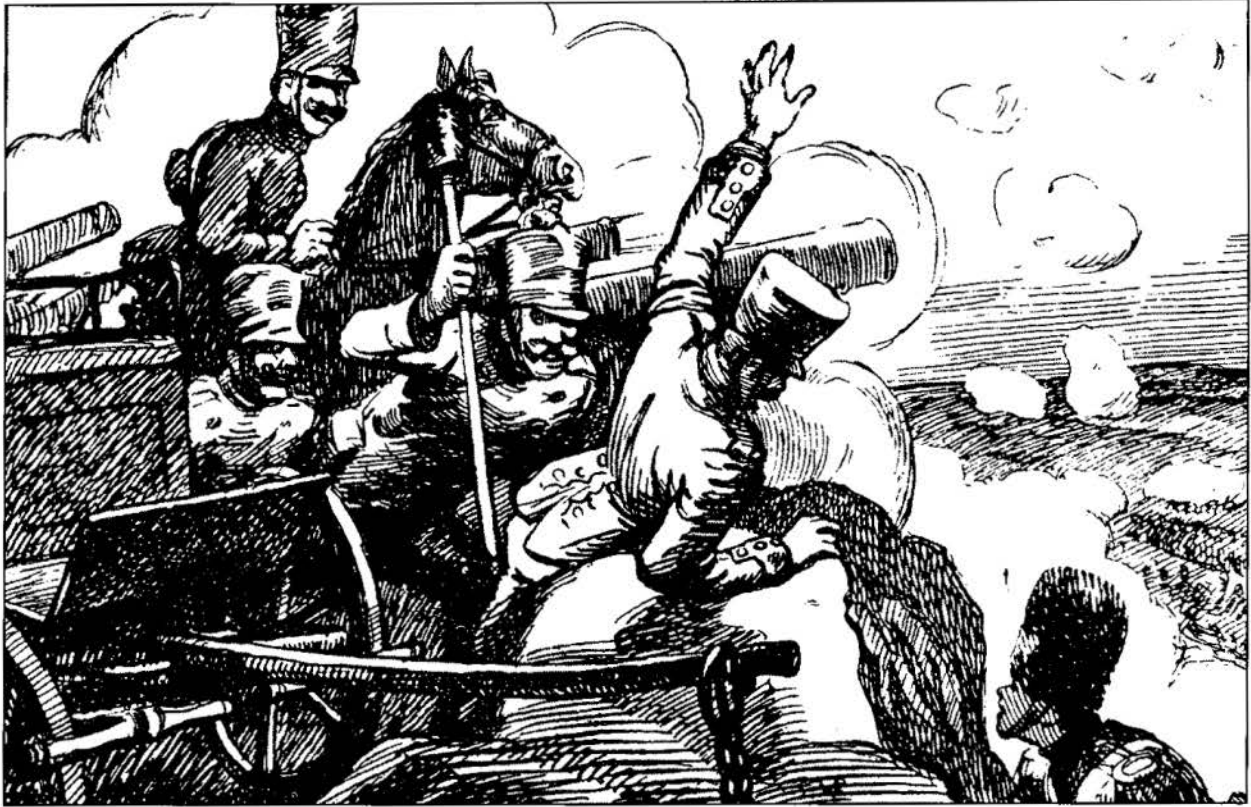
Regelmatig leest men nog dat de schutterijen in de Franse Tijd verboden zijn geweest, maar dat is, zeker wat betreft de plattelandschutterijen, niet correct. Mogelijk dat de schutterijen in de steden, waar ze soms nog een [para-]militaire functie vervulden, door de nieuwe Franse machthebbers als politiek onbetrouwbaar zijn beschouwd en als zodanig bij wet verboden. Indien men het standaardwerk van J.A. Jolles doorneemt, blijkt nergens dat de Limburgse schutterijen van overheidswege werden verboden. Zij zijn integendeel blijven voortbestaan.⁹ Mogelijk dat er in de eerste, troebele jaren van de inlijving bij Frankrijk sommige schutterijen

Napoleon en Marie-Louise. Napoleon huwde haar in 1810 na zijn echtscheiding van Josephine de Beauharnais, een gebeurtenis die mede bijdroeg tot zijn excommunicatie.

in ruste zijn gegaan en hun activiteiten op een laag pitje hebben gesteld. De 'Edele Schutterij van Gulpen' [St. Hubertus] werd in 1802 na jaren van inactiviteit weer heropgericht, waarbij werd verwezen naar de vrede van Amiens [1802] en het concordaat tussen de Franse republiek en paus Pius VII. Men verwachtte rustiger tijden en de Sacramentsprocessie kon weer worden begeleid.¹⁰ Ook uit het fraaie 'Legezbuch', het kas-en notulenboek over de jaren 1794-1922 van de Kerkraadse schutterij St. Sebastianus, blijkt dat deze schutterij, zeker vanaf 1802, gewoon heeft doorgefunctioneerd. Zo zijn onder andere de uitgaven op Sebastianusdag van het jaar 1800, 1802, 1809 en 1810 genoteerd. Ook werd op 2 mei 1810 een prijsvogelschieten georganiseerd ter ere van *'onsere Keijser Napoleon en onsere Keyserin Maria Loeyesa von Frankreik'*, gewonnen door *'onsere confrater Wienandus Pock'*.¹¹ Van St. George Simplveld is er koningszilver uit 1802, 1803 en 1805.¹² St. Lambertus Broeksittard heeft nog een koningsplaat uit 1811.¹³ In Heerlen was er in 1798 zeker nog een

schutterij actief. Dit valt op te maken uit een verslag van de planting van de vrijheidsboom in Heerlen in dat jaar.¹⁴ In de Wet op de Vrijheidsboom van 13 januari 1798 van de Franse Republiek werd namelijk bepaald dat in iedere gemeente vrijheidsbomen dienden te worden geplant. De vrijheidsboom symboliseerde de Franse revolutie tegen en overwinning op de dwingelandij van monarchie, adel en kerk. In het kanton Heerlen gebeurde dat op 22 januari [Voerendaal], 23 januari [de hoofdplaats Heerlen] en 24 januari [Nieuwenhagen en Schaesberg] 1798. In Heerlen vond de plechtigheid plaats op de Veemarkt [Wilhelminaplein]. De boom was opgesierd met linten en een rode Jacobijnenmuts. Bij de feestelijkheden speelden ook de *'compagnie des arquebusiers'* en het prijsvogelschieten een rol. Op de gemeente-rekening stonden posten voor bier en brandewijn voor de schutters, wijn voor de notabelen, buskruit en het prijsvogelschieten. Men mag aannemen dat de *'compagnie des arquebusiers'* de schutterij St. Sebastianus is geweest.¹⁵

De legendarische 'Koeph va Hehle' verrast tijdens de slag bij Waterloo een Pruisische batterij.

Twee koningen

Er zijn nog andere aanwijzingen dat de Heerlense schutterij in de Franse Tijd is blijven functioneren. Er zijn namelijk nog twee koningsplaten uit de Franse tijd, uit 1810 en 1813. Het zilveren schild uit 1810 toont een gegraveerde adelaar onder een kroon; het wapen van de familie Bloem. De keerzijde van het schild vermeldt: '11 juni 1810 / C.Fr. Bloem / ltnt van de grenadiers Compnie'.¹⁶ Opmerkelijk is dat een familielid van deze C.Fr. Bloem, J.W. Bloem, vóór de Franse Tijd officier van St. Sebastianus was en tevens in het bezit van huis, herberg, brouwerij en jeneverstokerij 'De Arend', gelegen bij de hoek van de Geleenstraat en Kruisstraat, zoals in deel 1 van *De Schutterije van Heerle* reeds is beschreven. Mogelijk was de heraldieke adelaar geïnspireerd op het bezit van de herberg 'De Arend'. Dit grote pand werd in de negentiende eeuw 'De Zwaan' genoemd, en, zoals nog zal blijken, functioneerde het lange tijd als schutterslokaal. In 1960 noteerde H.W.J. Dohmen, helaas zon-

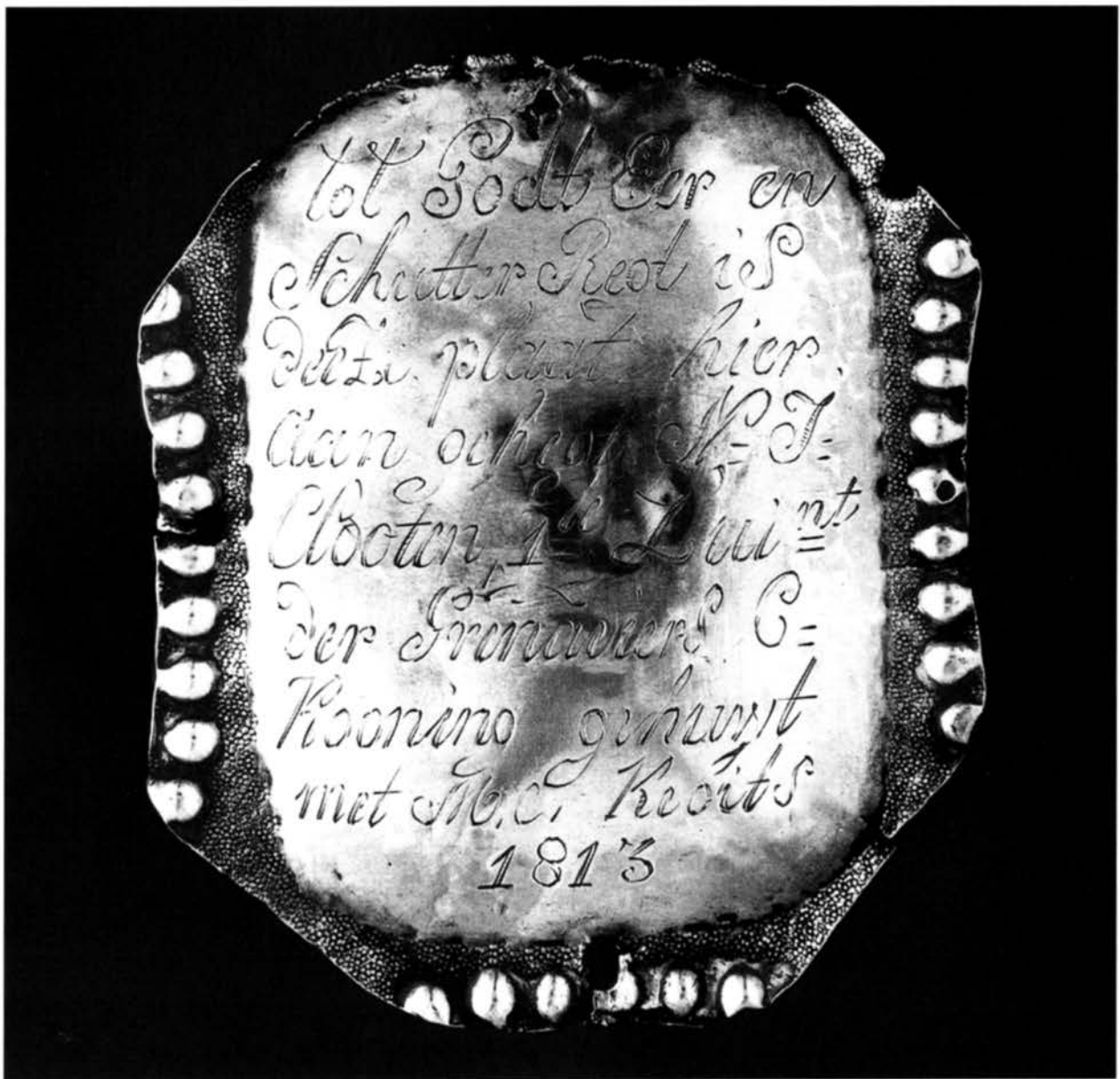
der bronvermelding: 'De Heer Caspar Fred. Bloem Luytenant van der Grenadiers comp.nie der loffelijke Schuttereye van Heerlen Capiteyne de Heer Fred. Ross, heeft den 11 Juney 1810 den Schuttenvoogel afgeschooten, en deese plategie aen de Voogel tot een teeken gehangen'.¹⁷ Caspar Frederik Bloem werd gedoopt te Heerlen op 2 mei 1765 als zoon van Dionysius Bloem en Maria Catharina Penners en overleed in Heerlen op 14 januari 1834. Hij was onder andere koopman in laken en stoffen. In 1792 was hij in Heerlen getrouwd met Maria Theresia Öbels. De familie Bloem had een huis op het Kerkhof [nu Pancratiusplein] in het centrum van Heerlen. Een broer van Caspar Frederik, Joannes Josephus Bloem [1773-1839] was graanhandelaar en brouwer te Heerlen. Een andere broer, Joannes Henricus Bloem, studeerde in Aken aan het 'Marianisches Lehrhaus' en werd in 1789 geprofest. Hij was onder andere kanunnik te Luik en van 1805-1811 professor en van 1810-1811 president van het Groot-Seminarie te 's Heerenberg. De oudste zoon van Caspar Frederik, Joannes Henricus Bloem [1794-

1867] ging in 1812 als huzaar in Franse dienst. In 1815 ging hij in Nederlandse dienst, en wel bij de Koninklijke Maréchaussée. Veel van zijn nakomelingen zouden kiezen voor een militaire carrière elders in Nederland of Nederlands-Indië. Daarmee kwam een einde aan een periode van vele generaties waarin de familie Bloem behoorde tot de gegoede burgerij van Heerlen.¹⁸

De compagnie grenadiers van de Heerlense schutterij, waarvan C.F. Bloem in 1810 luitenant was, stond onder bevel van de kapitein Fred. Ross. Dit was de Heerlense paardenkoopman Joannes Fredericus Ross [1766-1822]. Frederik trouwde in juli 1789 met

Maria Sibylla Heesen, toen al in verwachting van hun eerste kind. Maria Sibylla overleed in 1793, met haar derde kind in het kraambed. Frederik Ross hertrouwde in maart 1796 met Maria Gertruda Starmans [1776-1836]. Met haar ging hij wonen in het 'Huis Ross' in de buurtschap Schandelen. Op het huis stond vermeld: 'M.F.R[oss] M.G.St[armans] A.O. 1796. Onduidelijk is waarom de eerste voornaam van Ross met een 'M' werd afgekort.¹⁹

Op het schild van 1813 is gegraveerd: 'tot Godt Eer en / Schutter Regt is / deeze plaat hier / aan gehegt N : I : / Clooten, 1te lui.nt / der Grinadiers C : / Kooning gehuwt / met

Koningsplaat van N.J. Clooten uit 1813.

Foto: Stadsarchief Heerlen.

Koningsplaat van Adriaan Hendrik van Slijpe uit 1814.

Foto: Stadsarchief Heerlen

M.C. Kebits / 1813. Deze Clooten, 1e luitenant van de compagnie grenadiers van de schutterij, was een telg uit de Heerlense familie Cloot of Cloodt, en wel Nicolaas Joseph Cloot, in 1787 geboren als eerste kind uit het huwelijk van Jacob Cloot [van Vrusschenbroek] en Anna Maria Schepers [van de Bank]. Nicolaas Joseph trouwde met Maria Catharina Keijbets uit Nieuwenhagen.²⁰ Hij was van 1830-1848 lid van de gemeenteraad van Heerlen.²¹

Uit de overgangstijd [1814-1815] stamt een

sober schild met daarop enkel: 'A.H. van Slijpe 1814'. De koning Adriaan Hendrik van Slijpe werd op 9 februari 1783 gedoopt als zoon van Godfried Adriaan van Slijpe en Elisabeth Stout, en overleed in Heerlen in april 1843. Hij was notaris van beroep. In 1804 huwde hij met Anna Maria Merkelbach, en na haar overlijden in 1831 hertrouwde hij met Julie Christine Chassot de Florencourt.²²

Van 1805-1812 fungeerde hij ook enkele jaren als diaken van de gereformeerde

gemeente in Heerlen. Ook in deze tijd was het [Heerlense] schutterswezen dus geen puur katholieke aangelegenheid. Ook in de zeventiende en achttiende eeuw maakten gereformeerden deel uit van de Zuid-Limburgse schutterijen, en werden er officier en koning. Zeker in de plaatsen waar een gereformeerde gemeente bestond, zoals Heerlen, Vaals, Valkenburg, Gulpen en Margraten.²³ De notie dat het Brabantse en Limburgse schutterswezen in vroeger eeuwen een puur katholieke aangelegenheid was, is een negentiende-eeuwse vinding uit de koker van de katholieke emancipatie.²⁴

Burgermilities

De koningen uit 1810 en 1813 noemden zich luitenant van de compagnie grenadiers. Met deze compagnie grenadiers werd bedoeld op een onderdeel van de Heerlense schutterij, waarschijnlijk één van de twee afdelingen of compagnieën die de schutterij telde. In de militaire terminologie van die tijd waren dit keurinfanteristen, onder andere herkenbaar aan hun grenadiersmuts. Deze compagnieën dient men niet te verwarren met de afdelingen van de burgermilitie die ook in deze tijd bestonden. Van de burgermilities die in het begin van de negentiende eeuw in Heerlen krachtens Franse, later Nederlandse wetgeving hebben bestaan, is nog weinig bekend. Men veronderstelt dat in 1808 of 1809 in Heerlen een burgermilitie is opgericht. Deze militie vormde een bataljon, verdeeld in een aantal compagnieën, elk met eigen officieren. De burgerwacht vormde in tijden van militaire dreiging een soort reservemilitie, maar bewaakte ook de openbare orde, bijvoorbeeld door het houden van patrouilles en het organiseren van nachtwachten. Na de aftocht van de Fransen ging ook de Pruisische overheid over tot de vorming van burgermilities. In 1814 werd baron Lamberts de Cortenbach de chef van het Heerlense bataljon, bijgestaan door de kapitein van de eerste compagnie, tevens administrateur en secre-

taris van de burgerwacht, burgemeester Kemmerling. In 1815, toen Heerlen Nederlands werd, verdween de burgermilitie.²⁵ Deze burgerwachten werden later, ingevolge de Wet op de Schutterijen van 1827, vervangen door 'dienstdoende schutterijen' en 'rustende schutterijen', die bestonden uit de mannelijke ingezetenen tussen 25 en 35 jaar die niet bij wet waren vrijgesteld.²⁶

In het kort kunnen wij concluderen dat St. Sebastianus Heerlen in de Franse Tijd niet is afgeschaft. Zeker in 1798 trad zij nog in het openbaar op. Mogelijk is St. Sebastianus wel in de periode 1799 tot 1802, evenals vele schutterijen elders, 'in ruste' geweest, omdat de betrekkingen tussen de katholieke kerk en de Franse overheid in deze jaren een dieptepunt hadden bereikt.

De aloude en traditionele broederschap en schutterij St. Sebastianus dient niet verward te worden met de burgerwacht en de 'rustende schutterij' die in de negentiende eeuw in de gemeente Heerlen hebben gefunctioneerd. Deze bij wet ingestelde burgermilities werden later opgevolgd door enigszins vergelijkbare instellingen als Landwacht, Landstorm en Burgerwacht. Zij bestonden overigens uit honderden mannen en men mag aannemen dat vele leden van schutterij St. Sebastianus tevens ingedeeld waren bij de Heerlense burgerwacht en 'rustende schutterij'.

De Franse Tijd moet voor het Zuid-Limburgse schutterijwezen een zeer inspirende tijd zijn geweest. Aan militairen was men in deze omstreken grensstreek sinds eeuwen wel wat gewend. Maar wat men tijdens de Franse Tijd aan militairen en leger-trossen voorbij moet hebben zien trekken, zal alle records hebben gebroken. Op de eerste plaats moeten de enorme legers van Franse dienstplichtigen een diepe indruk hebben gemaakt. De Franse Republiek verkeerde vrijwel constant in oorlog met de grote Europese, geallieerde monarchieën Pruisen, Oostenrijk, Engeland en Rusland, en moet dan ook een sterk gemilitariseerde

samenleving zijn geweest. Grote en bonte hoeveelheden aan voetvolk en ruiters, officieren, genietroepen, pioniers, mineurs, artilleristen, kwartiermakers en voorraden, en alles wat verder nog bij het toenmalige krijgsbedrijf behoorde, moeten aan de ogen van de verbaasde Heerlenaren voorbij zijn gegaan. Zoals zo'n 100 jaar eerder ten tijde van de Franse Zonnekoning Lodewijk de Veertiende, moet ook ten tijde van Napoleon Bonaparte het Franse leger het beste zijn geweest dat Europa op militair terrein te bieden had. Toen het in 1813/1814 met de Franse overheersing gedaan was, kwamen ook nog eens tienduizenden Pruisen, Russen, Oostenrijkers, Engelsen, Hollanders, Polen, kozakken enzovoorts door en langs Limburg getrokken.

De lokale schutterijen werden hierdoor ingrijpend beïnvloed. De schutters uit de 17de en 18de eeuw kenden slechts een klein officierskorps en weinig verschillen tussen de schutbroeders onderling. Naast de officieren kende men in hoofdlijn in Heerlen, en waarschijnlijk ook elders, twee groepen: de gehuwden en de ongehuwden. De ongehuwden kenden elkaar veelal al van de lokale

jonkheid, die destijds enkel open stond voor de ongehuwde meisjes, jongens, en wat oudere vrijgezellen. Bij een openbaar optreden waren zij te herkennen aan hun kleuren: blauw en rood. Waarschijnlijk droeg men gekleurde sjerpen.

In de 19de eeuw veranderde veel. Werd schutterij St. Sebastianus Heerlen in de 18de eeuw nog geleid door twee 'eenvoudige' kapiteins, dat werden nu een heuse generaal en een kolonel. De officiersrangen waren aan nogal wat inflatie onderhevig, want er kwamen ook nog eens majoors bij. Uniformen en andere karakteristieke kledingsstukken deden na 1875 op grote schaal hun intrede. Onder meer door toedoen van nationale wetgeving tussen 1880 en 1920 kregen veel schutterijen in die tijd een meer militair uiterlijk, omdat zij op veel plaatsen werden omgevormd tot weerbaarheidsverenigingen.

Waarschijnlijk waren zij al vóór de Franse Tijd bekend, maar in de 19de eeuw werden de fenomenen 'bieleman' en 'marketenster' bekende en populaire onderdelen van de schutterijen. Ongetwijfeld hebben de voorbeelden uit de legendarische Napoleontische legers veel tot de verspreiding bijgedragen.

Noten:

1. Voor de wederwaardigheden van deze contreien in de Franse Tijd vergelijk men P.J.H. UBACHS en I.M.H. EVERS, *Ongewilde Revolutie. Limburgs Maasland onder Frankrijk 1794 - 1814* [Maastricht 1994].
2. L. VAN HOMMERICH, 'De invoeging van het historisch Heerlener Land binnen het Nederlands staatsverband 1813 - 1815', in: *LvH* 13 [1963], 165-166.
3. Het beeld van een soldaat [infanterist] uit het begin van de 19de eeuw staat thans op het Kerkplein. In 1972 werd ook een herdruk uitgegeven van 'Der Koeph va Hehle in de sjlag va Waterloo, ee Hehlisj vertelsel durch M.J.H. Kessels', dat voor de eerste maal verscheen in 1922.
4. Vergelijk L. VAN HOMMERICH, 'De invoeging van het historisch Heerlener Land', 166.
5. Vergelijk P.J.H. UBACHS en I.M.H. EVERS, *Ongewil-*

de Revolutie 1794 - 1814, 74-84.

6. Idem, 34 en 88-97.

7. Idem, 97.

8. Zie voor de periode 1814-1815 L. VAN HOMMERICH, 'De invoeging van het historisch Heerlener Land'.

9. Zie J.A. JOLLES, 'De Schuttersgilden en Schutterijen van Limburg. Overzicht van hetgeen nog bestaat', in: *PSHAL* LXXII [1936] 1-139, Amstenrade-Merkelbeek, en *PSHAL* LXXIII [1937] 1-135, Mheer-Wylre.

10. J.A. JOLLES, 'Schutterijen in Limburg', 1, 75.

11. T. VANDERMÜHLEN, *Sint Sebastianus Schuttersgezelschap 1617-1967* [Kerkrade 1967], 99, 99A en 100.

12. LUC WOLTERS, *St. George Simpelveld. Een verleden van 555 jaar* [Maastricht 1997], 39.

13. PETER BOUDEWIJN, 'Het koningszilver van de St.-Lambertusschutterij van Broeksittard', in: *Historisch*

Jaarboek voor het Land van Zwentibold xx [1999], 105.

14. Voor dit verslag vergelijk men C. PALMEN, 'Van meiboom tot vrijheidsboom', in: *LvH* 43 [1999] 45-49. Het rapport was opgemaakt door kantoncommissaris Fr. Roebroek, die tevens mededeelde dat het een onmogelijke opgave was om de bevolking enthousiast te maken voor het nieuwe bewind.

15. 'Compagnie des arquebusiers' betekent letterlijk 'gezelschap van haakbusschutters'. In het Frans werd en wordt het gebruikt voor ons 'schuttersgilde' of 'schutterij'.

16. Zie voor de Heerlense koningsplaten – in 1935 waren er 56 – J.A. JOLLES, 'Schuttersgilden en Schutterijen van Limburg', 1, 84-85.

17. H.W.J. DOHMEN, *Koningen der Schutterij 'St. Sebastianus'*, 23.

18. Idem, en J. M. VAN DE VENNE, *Genealogie der Familie Bloem uit Heerlen* [z.p. 1941].

19. GA Heerlen, Verzameling genealogieën, Ross.

20. GA Heerlen, Verzameling genealogieën, Cloot.

21. G.C. VERLAAN, *Inventaris van het archief van het Gemeentebestuur van Heerlen 1815-1851*, 16.

22. H.W.J. DOHMEN, *Koningen der Schutterij 'St. Sebastianus'*, 23.

23. Zie bijvoorbeeld M. VAN DIJK, *De schutterye van Heerle. De geschiedenis van de broederschap en schutterij St. Sebastianus Heerlen*, deel 1: *Van de late Middeleeuwen* [1484] tot aan de Franse Tijd [1794], 93-97, en Fr.G.H.M. CRUTZEN, 'De schutterij van Gulpen', 73-74.

24. MICHEL KRIELAARS, 'Lang leve het vendelzwaaien. De uitvinding van de katholieke traditie in noord-Brabant', in: *De Volkskrant*, 16 juni 2000. De katholieke emancipatie kunnen we kort samenvatten als het geheel van inspanningen tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw om de identiteit van het Nederlandse katholieke volksdeel in een 'protestants' Nederland te versterken.

25. Zie voor de burgermilitie J.W.J.M. BOOGAARTS, *De gemeentelijke en kantonale archieven van Heerlen*, 12-13 en L. VAN HOMMERICH, *De invoeging van het historisch Heerlener Land*, 172-173.

26. Zie C.F.G.P. SCHREUDER en C.J. VAN MANEN, *Handleiding ter uitvoering van de wet van den 11 april 1827*.

Langs de bovenloop van de Caumerbeek in Heerlen

ROELOF BRAAD

Heerlen ligt op de glooiende helling tussen de lieflijke dalen van de Caumer- en Geleenbeek. Beide beken ontspringen op haar grondgebied en omvatten de stad in een vruchtbare ring van groen.¹ Ze vinden hun oorsprong in en nabij de hellingen van het hoger gelegen achterland dat het grote keteldal, waarin Heerlen ligt, omringt. De meanderende beken zijn in de Middenterrastijd en daarna uitgeslepen in het vroeger hier aanwezig hoogterras van de Maas.² De Caumerbeek ligt sinds de gemeentelijke herindeling 1982 weer geheel op Heerlens grondgebied en is ongeveer 11 kilometer lang. Hoewel de langere Geleenbeek haar naam heeft gegeven aan het gehele stroomgebied is de Caumerbeek voor de economische geschiedenis van Heerlen altijd van groter belang geweest. De beek zorgde voor de watervoorziening van de Heerlenaren van prehistorie en Romeinse tijd tot ver in de twintigste eeuw. Ook de vele molens, de belangrijke gebouwen en gehuchten en de economische bedrijvigheid getuigen van de beek als een belangrijke levensader voor Heerlen.

In dit artikel, gebaseerd op een lezing die ik dit jaar voor de LGOG-kring Heerlen hield, ga ik vooral in op het historisch cultuurlandschap rond de bovenloop van de Caumerbeek vanaf de Bronstraat tot aan de Schaesbergerweg. In de bovenloop ligt momenteel het nog enige meanderende stuk Caumer-

beek. Een bewerking van dit artikel met wandelroute is uitgegeven tijdens Open Monumentendag 2000.

De Caumerbeek

Hoewel door de sanering van de beek in de loop van de twintigste eeuw de schoonheid van de meanderende beek voor een groot deel verloren is gegaan, zijn de groene dalen langs de beek de moeite waard om al wandelend of fietsend te verkennen. De Caumerbeek was oorspronkelijk een bronwaterbeek. De bronnen van de Caumerbeek zijn net als bijna alle andere Zuid-Limburgse bronnen stenotherme [koude] bronnen. De naam 'Caumer' [Caldenborn, Kaudebor, Cauber] komt voor in de oudste archiefstukken die over Heerlen bekend zijn. Caumer moet afgeleid zijn van 'koude bron', het gehucht van die naam naar de bron zijn genoemd, en net als de afleiding Geleen [glano = blinkend, helder] van Keltische oorsprong zijn.³ Het bronwater in Zuid-Limburg is helder en ogenschijnlijk niet verontreinigd. Kon Heiman in 1911 nog schrijven: 'Maar zo voorzichtig zijn de lui nog niet dat ze zelfs het bronwater wantrouwen', in onze tijd is door de bodemvervuiling die voorzichtigheid wel geboden. De meeste bronnen zijn verontreinigd met chemische componenten.⁴ De eerste bronnen liggen in de buurt van de Horricherhof [bij de Bronstraat], de meer

voedende bronnen in de Onderste Caumer [daar zijn ze nu nog goed te zien] en bij de vijvers van de Schiffelerhof.

Het water van de beek was in de zeventiende eeuw nog zo zuiver dat er kreeft gevangen werd. Kreeft was blijkbaar een uitgezochte lekkernij voor de toenmalige bestuurders. Zowel de drossaard als de voogd van het Land van Valkenburg hadden een opzichter over de beken en de kreeftenvangst benoemd, waardoor een geschil op de oudste rechten tussen deze bestuurders natuurlijk niet kon uitblijven.⁵

Door de snelle uitbreiding van de gemeenten Heerlen en Hoensbroek in het begin van de twintigste eeuw kreeg de beek in toenemende mate riool- en ook mijnafvalwater te verwerken, hetgeen gepaard ging met grote stankvoortbrenging, vooral in droge perioden.⁶ Vooral de aanleg van de eerste Staatsmijn 'Wilhelmina' in 1903 [in exploitatie van 1907-1969] bracht niet veel goeds voor de

beek. Afvalwater van de mijn werd in de begintijd van de exploitatie via een greppel langs de Rukkerweg geloosd in de Caumerbeek. Later heeft de mijn haar afvalwater eerst gezuiverd.⁷ Hoe ernstig die lozing was blijkt uit onder andere uit een rechtszaak die de familie Pluymakers, molenaars van de Caumermolen, in 1928 aanhangig had gemaakt tegen de Gemeente Heerlen en De Staat der Nederlanden in verband met de vervuiling van de Caumerbeek en de vijver van de Caumermolen door 'afvoer van faecaliën en andere stoffen van de Wilhelminamijn en de rioleering der gemeente Heerlen'. De Staat werd de schadevergoeding ontzegd, de Gemeente werd veroordeeld tot een schadevergoeding, maar belangrijk minder dan geëist. Pluymakers moest het deel van de gerechtskosten tegen de Staat betalen en 1/3 deel van de kosten van voor de procedure ingeschakelde deskundigen. De rechter kwam tot dit [milde] oordeel, omdat het

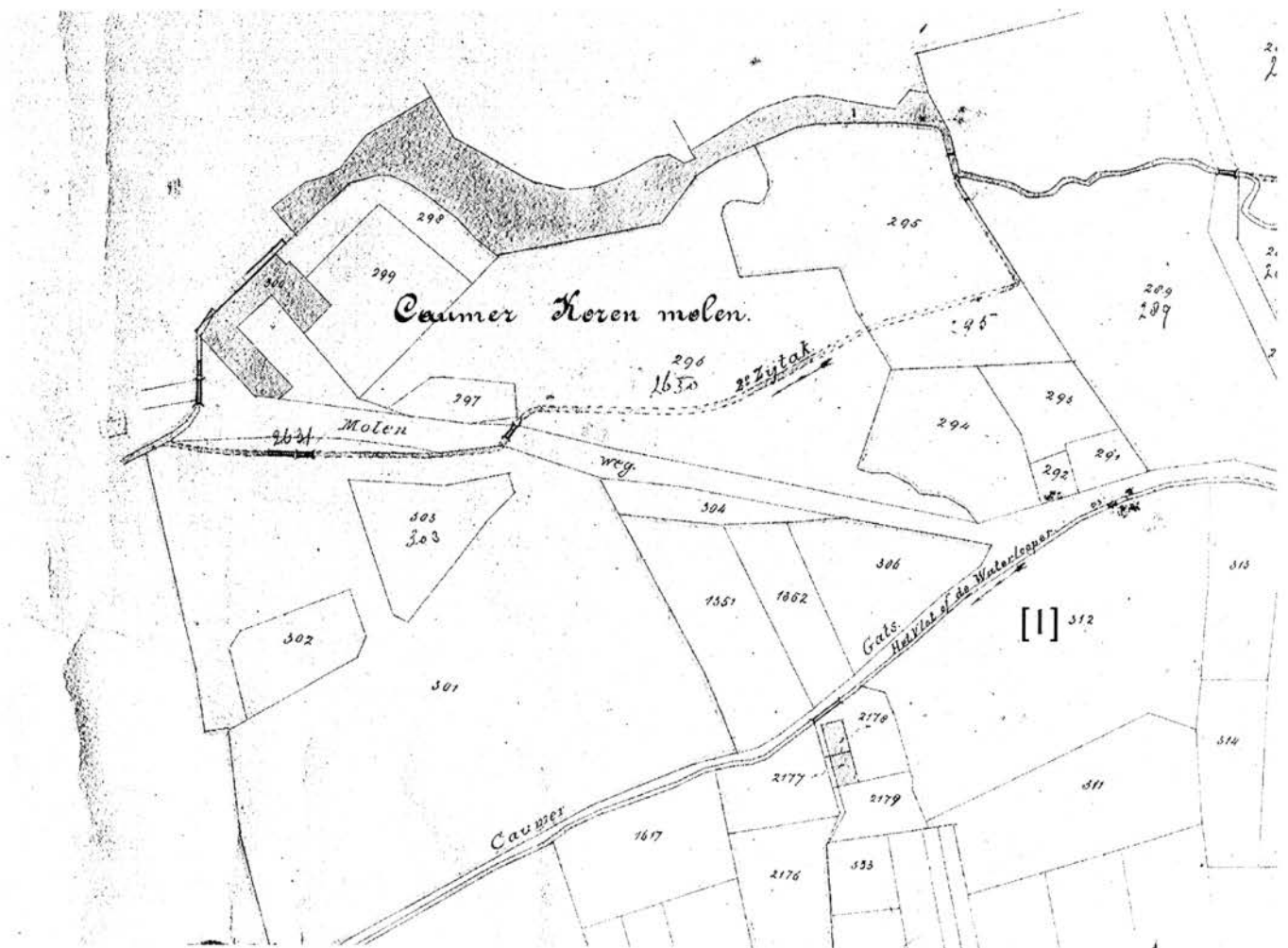

Wandelend naar Onderste Caumer, het oorspronkelijke brongebied van de Caumerbeek.

Foto: Lidwien Schiphorst.

beekvraagstuk al enige jaren in studie was.⁸ In 1932 werd het Waterschap Geleen- en Molenbeek [met zijtakken] opgericht die van de Provincie ook de opdracht meekreeg tot zuivering van de sterk vervuilde Geleen- en Caumerbeek.⁹ In 1936 werd er een plan gepresenteerd om deze te kanaliseren vanaf de monding tot aan de Ganzeweide.¹⁰ De Caumerbeek voerde per dag 200 ton aan niet zichtbare, opgeloste stoffen af. Aan de bouw van bezinkbassins zou worden begonnen, aan een zuiveringsinstallatie zou eerst worden gedacht als er betere methoden op de markt zouden komen.¹¹ Vóór 1965 was de beek al geheel 'genormaliseerd', toch zorgden verzakkingen daarna voor toename van de stankproblemen. Daarom werd in het begin van de jaren zeventig besloten de beek over een afstand van circa 6 kilometer [kosten f 25 miljoen] te rioleren.¹² Vanaf Meezenbroek tot aan de monding in de Geleen-

beek [zuiveringsinstallatie] werd de beek geheel overkluisd. Mede door inspanningen in 1974 van het Heerlense ivn kon de natuurlijke loop van de Caumerbeek tussen Eisenhowerstraat [voorheen Kookerstraat]/Corisbergweg en de Oliemolenstraat worden behouden.¹³ Vanaf de Oliemolen is de beek tot aan hoeve de Baak in Meezenbroek gekanaliseerd. Langs deze bovenloop werd een stamriool gelegd, waardoor er daar geen afvalwater meer in de Caumerbeek zou worden geloosd. Alleen in geval van hevige regenval zou de beek weer als afvoerkanal dienen voor hemelwater en zouden een aantal rioolbuffers het teveel aan water moeten vangen. In het nieuwe Aambos ligt achter de huizen aan de Molenberglaan, St. Franciscusweg en St. Antoniusweg een dijk om een veld met overloopbekken. Tegenover hoeve Corisberg ligt een grote betonnen dam met rioolbuffer. Vanaf de bronnen tot deze dam

Deel van de kaart van de Caumerbeek uit 1890, met de Caumergraanmolen en de aftakking 'Het Vlot' [1]. Stadsarchief Heerlen, topografische atlas. A465.

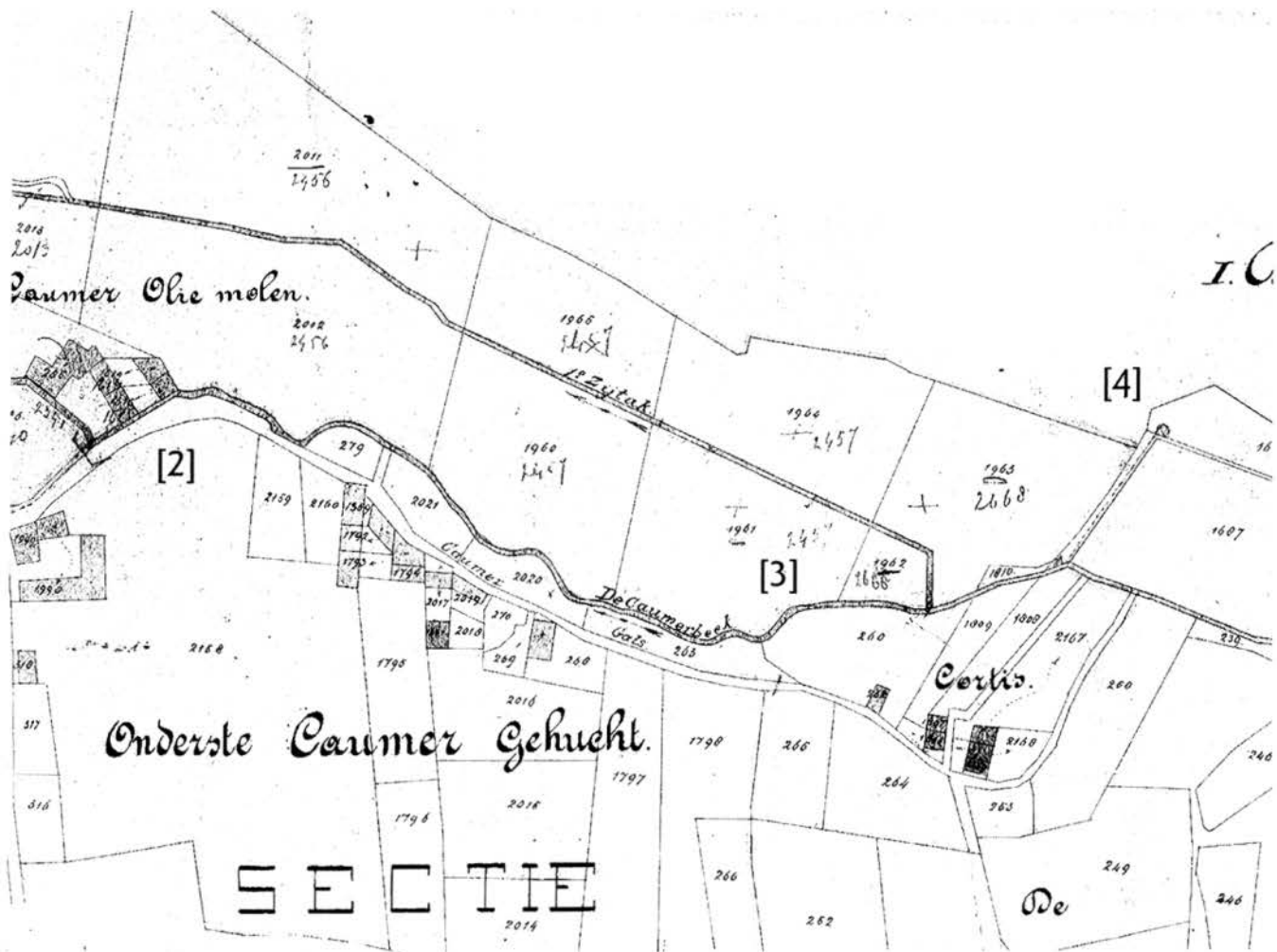
is de oorsprong van de beek overkluisd.¹⁴ Vanaf deze dam is de Caumerbeek tot aan de Oliemolen in haar natuurlijke vorm te volgen vanuit het moeras in de Onderste Caumer. Voornoemde kanalisatie, de overkluising en het behoud van een stuk natuurlijke Caumerbeek leidden tot een initiatief van buurtbewoners om de beek op 5 oktober 1979 door burgemeester J.A.M. Reijnen schoon te laten verklaren.¹⁵

Het waterwingebied Caumerbeek

Bij de bronnen van de Caumerbeek haalden de bewoners van Caumer vroeger hun water. Van die bronnen lag de 'Droepnaas' bij de hoeve Corisberg en een tegenover de boerderij 'De Droepnaas', Corisbergweg 119. Op deze bron bouwde de gemeente in 1866 een put, zodat men voortaan water kon halen dat enigszins beschermd was tegen

verontreinigingen. De put, die in 1905 van een zwengelpomp werd voorzien, voldeed in 1933 niet meer. Daarom vroeg men om verbetering van de situatie, in feite om aansluiting op het waterleidingnet.

De 'Colisfonteine', in de volksmond de 'Droepnaas', lag bij Onderste Caumer en niet bij de later naar de bron genoemde boerderij. De 'drupneus' was niet zo genoemd omdat het water er slechts druppelsgewijs uitkwam – het water kwam er met een flinke straal uit – maar omdat het water van het verhoogde talud uit een vooruitstekende houten buis stroomde. Door het aanboren in dit gebied van bronnen voor de gemeentelijke waterleiding in 1908 is de 'Droepnaas' verdwenen. Na de aanleg ervan kwam er geen water meer uit. De bewoners mochten voortaan vrij water halen aan de kraan voor het pompstation. Eerder was er in de raadsvergadering al geklaagd over de

De Caumeroliemolen en de sluis van 'Het Vlot' [2]. Ingetekend is ook de situering van het pompstation van de waterleiding [3] en de 'Droepnaas' [4].

slechte toestand aan de 'Droepnaas'. Raadslid Boumans zou *'pogingen aanwenden om hooger op boven de pachthoeve Corisberg een putje te laten maken'*.¹⁶

Het heldere water van de bovenloop van de Caumerbeek werd al in de Romeinse tijd gebruikt voor de watervoorziening van de thermen. Later werd het stuwwater van de beek gebruikt via het zogeheten 'Vlot' voor regelmatige verversing van het water in de poelen en grachten bij en om het middel-eeuwse landsfort. Vanaf hoeve de Erk was een greppel gegraven, deels nog traceerbaar achter woningen van de Caumerbeeklaan, voor de watervoorziening van het centrum. De molenaar van de Caumeroliemolen was van oudsher belast met het openzetten van de sluis [erk] voor de waterverversing van de waterpoelen in het dorp, omdat de sluis bij zijn molen lag. Via gegraven kanaaltjes stroomde het water van tijd tot tijd naar het centrum. Vaak tot ongenoegen van de molenaars stroomafwaarts. Aan het begin van de 19de eeuw onttaarde dat in een grote politieke rel. Het geschil over onvoldoende water voor de molens door het 'Vlot' werd echter in de raadsvergadering van 19 augustus 1819 beslecht, toen besloten werd om *'het vlietend water, genaamd Vlot...'* voortaan alleen 's zaterdags van 12 uur tot 's zondags 12 uur te laten stromen. Elke zaterdagmiddag van mei tot oktober liep het water van de Bek door de Akerstraat en vulde de Kerkgraaf en de Bongerdspoel. Als het deze vijvertjes verliet, liep het langs de Veemarkt [Wilhelminaplein] en de Schram [Willemstraat] naar het station en via de Geerstraat naar de Geleenbeek. Op zondag liep het water van de Akerstraat bij de HBS [Bernardinuscollege] naar de Bekkerweg en vulde aan de Linde een grote poel en liep dan via de Kruisstraat naar de Geleenbeek. Deze situatie heeft voortbestaan tot aan de komst van de waterleiding en riolering in 1907. De Zuiderspoorwegmaatschappij keerde in 1896 f 1500,- uit als de gemeente de riolering van het Vlot voorhaar rekening zou nemen. Ze wilden

blijkbaar van de overlast van het water bij het station af.¹⁷

Met de komst van de mijnen en de snelle bevolkingsgroei bleek dat de bestaande putten en pompen niet konden voorzien in de waterbehoefte van de stad. Rond de eeuwwisseling ontstaan daarom plannen om centrale watervoorziening met waterleidingen te realiseren. De gemeenteraad trok in 1905 een voor die tijd fors bedrag uit om onderzoek te doen naar het beste waterwingebied binnen de grenzen van de gemeente. Na verschillende mislukte boringen in het centrum trof men in de Caumer wel 'een prise d'eau', die ondanks de beperkt aangetroffen hoeveelheid water, toch in exploitatie genomen werd. Zoeken naar grondwaterstromen op andere plaatsen in de gemeente werd te duur en winplaatsen verderop zouden de kosten van de aanleg van het leidingstelsel verhogen. Het gehucht Caumer bleef daardoor waterwingebied voor Heerlen. Met de aanleg van de waterleiding en de bouw van het pompstation bij de Eisenhowerstraat [voorheen Kookerstraat]/Corisbergweg was in 1907 begonnen, in 1908 werd uit Engeland een wichelroedeloper besteld, ir. Henry Chesterman, om de beste plaats voor de boring van een meer water leverende bron te bepalen. Hij vond een bron die 27 kubieke meter per uur leverde. In juni 1908 werd het waterleidingbedrijf met rond de honderd aansluitingen in gebruik genomen.¹⁸ Al in 1914 werd het eerste pompstation verbouwd en van zwaardere pompen voorzien en ook het klein pompstation Onderste Caumer aangelegd, bij de Caumermolen. Het waterwingebied bleek in 1919 al niet meer in de watervoorziening van Heerlen te kunnen voorzien, reden waarom door de Gemeente Heerlen ook een waterwingebied op grondgebied van de gemeente Voerendaal in gebruik werd genomen. Nadat in 1937 talloze gezinnen ziek werden door verontreiniging van het drinkwater uit de Caumer, zijn beide pompstations nog maar beperkt ingezet. Alleen na chlorering van het drinkwater was

Het Aambos was het geliefde stadspark voor de zondagmiddagwandeling.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 466.

het nog bruikbaar. Beide pompstations zijn bij de modernisering van de waterleiding in de jaren zestig afgebroken, waardoor het gebied Onderste Caumer zijn functie als waterwingebied verloor.¹⁹

Groen en natuurhistorische waarden

Om oeverafslag te voorkomen beplante het waterschap veel beekkanten met wilgen en populieren. Herstel van de natuurlijke ontplooiingsmogelijkheden van de beek zou zeer zijn aan te bevelen, verdroging voorkomen [omdat meanderende beken het water niet zo snel afvoeren] en kansen geven voor natuurlijke bosontwikkeling.²⁰

Langs de hele beek vindt men veel bomen met maretak. De beek passeert in de bovenloop drie hellingbossen, dat tussen de Schifeler en de Caumermolen tegen de flank van de Molenberg [Eikenhaagbeukenbos], het

[nieuwe] Aambos [Eikenberkenbos], en het Oude Aambos [Eikenhaagbeukenbos].²¹ In die bossen was en is gelukkig ook vandaag nog een rijke flora en fauna aanwezig. In het zogenaamde 'uilebosje' bij de Justus van Maurikstraat komen nogal wat uilen voor. Gewild was in de jaren zestig de jacht op de uileballen uit dit bosje bij de schoolgaande jeugd. Bekend is dat er in ieder geval de ransuil, bosuil en steenuil in de bossen rond de Caumerbeek voorkwamen. Uit een inventarisatie van het IVN afdeling Heerlen in 1985 blijkt dat naast de talrijke flora en de vele gesignaleerde insecten en muizen ook de eekhoorn, de hermelijn, de wezel en de buning, spechten en vinken, de nachtegaal en de wiewaal in deze hellingbossen en vooral het Aambos voorkomen.²²

Het Aambos is een oud bos, het wordt al genoemd in stukken uit de 17de eeuw. Tot aan het begin van de twintigste eeuw bleef

het bos natuurbos en speelplaats voor de Heerlense jeugd. De groei van Heerlen zorgde dat het grote dorp wat meer stadse allures ging krijgen en men de behoefte kreeg aan een stadspark. *'Het mooiste plekje van Heerlen zal door de zorg van het gemeentebestuur weldra herschapen worden in een meer moderne wandelplaats'* aldus een artikel in het Limburgsch Dagblad van 23 maart 1920. Een rustiek eikenhouten brug, een muziekkiosk en banken voor de vermoeide wandelaar, straatverlichting [9 booglampen], met koolas verharde wandelpaden en een paviljoen met terras moesten samen met nieuwe beplanting het bos omvormen tot een paradijselijk stukje Heerlen. Voor de bewaking van het geheel werd een boswachter aangesteld, voor wie bij de ingang van het bos een woning werd gebouwd. In 1929 werd er een openluchttheater met zo'n 1000 zitplaatsen aan toegevoegd. In 1931 kreeg het Aambos van de Heerlense vvv een hertenkamp, dat in het voorjaar van 1981 werd verplaatst en tweemaal zo groot werd om de dieren meer licht, lucht en bescherming te geven. Toen men in juni 1932 bij graafwerkzaamheden voor de fundering van het Retraitehuis aan de Oliemolenstraat op een geweldige steen van 4 bij 2 en 1,5 meter stootte werd deze bij de hoogste ingang van het Aambos geplaatst [ingang bij Bospad]. Het gevaarte weegt circa 15.000 kg en bleek tweemaal zo groot als zijn bekende Amersfoortse collega. De zandsteen is ontstaan door de samenkitting van de zandsteenkorrels door kiezelzuur en het ter plaatse aanwezige Miocene zand en staat beter bekend als Nievelsteiner zandsteen.²³ Na de vernieuwing van de Oliemolenstraat is aan de andere zijde ervan in het kader van de werkverschaffing in de jaren dertig het 'Nieuwe Aambos' aangelegd, dat het oude Aambos met 'Molenbergpark' moest verbinden.²⁴ In dat nieuwe stuk kwam een bijzondere aanplanting met veredelde heesters en bomen.²⁵ De oude booglampen werden in 1962 vervangen door 70 nieuwe lichtmasten opdat het weer wat veiliger zou

worden in het bos. Bekend zijn de gezellige dansavonden in het paviljoen in de jaren dertig onder leiding van de heer Degenkamp. Als de banken van het Aambos konden spreken, zouden ze heel wat geheimpjes van daar ontloken romances kunnen verklappen. Paviljoen en muziekkiosk werden in 1971 gesloopt. De rustieke eikenhouten brug werd rond 1965 gerestaureerd en later ontdaan van de fraaie eikenhouten geleiding.²⁶

Het behoud van de groene dalen van Heerlen kan worden toegeschreven aan de ideeën van burgemeester M. van Grunsven over de door hem in 1926 aangetroffen stad in wording. In het Uitbreidingsplan 1936, dat op zijn initiatie door stedenbouwkundig adviseur ir. M.P.J.H. Klijnen werd opgesteld, werd gekozen voor het langzaam naar elkaar toe laten groeien van de verspreide bebouwing, met behoud van de natuurlijke gordels van natuurschoon die het Caumer- en Geleendal vormden. Na goedkeuring door de gemeenteraad en de provincie werd het plan door de Kroon niet goedgekeurd [in stedenbouwkundig Nederland bekend geworden als 'het Heerlense débâcle'], omdat de Woningwet alleen bouwbestemmingen diende te regelen. In heel Nederland werden daardoor de groengebieden in uitbreidingsplannen voortaan anders benoemd. Ook in het Heerlense plan werd dat gedaan, waardoor het in 1938 alsnog werd goedgekeurd.²⁷

Bezienswaardig zijn de vijvers bij hoeve de Schiffeler. De bronnen die deze vijvers voeden, zijn een belangrijke waterleverancier voor de Caumerbeek. Het water komt via een kleine waterloop bij de voormalige Caumeroliemolen uit in de Caumerbeek.

Oudste bewoning en landbouw

Het is bijna zeker dat de eerste bewoning en landbouw in Heerlen bij de Caumerbeek ontstonden.²⁸ In de periode 1987-1998 werden in de nabijheid van de beek de resten van een Michelsberg aardwerk opgegraven

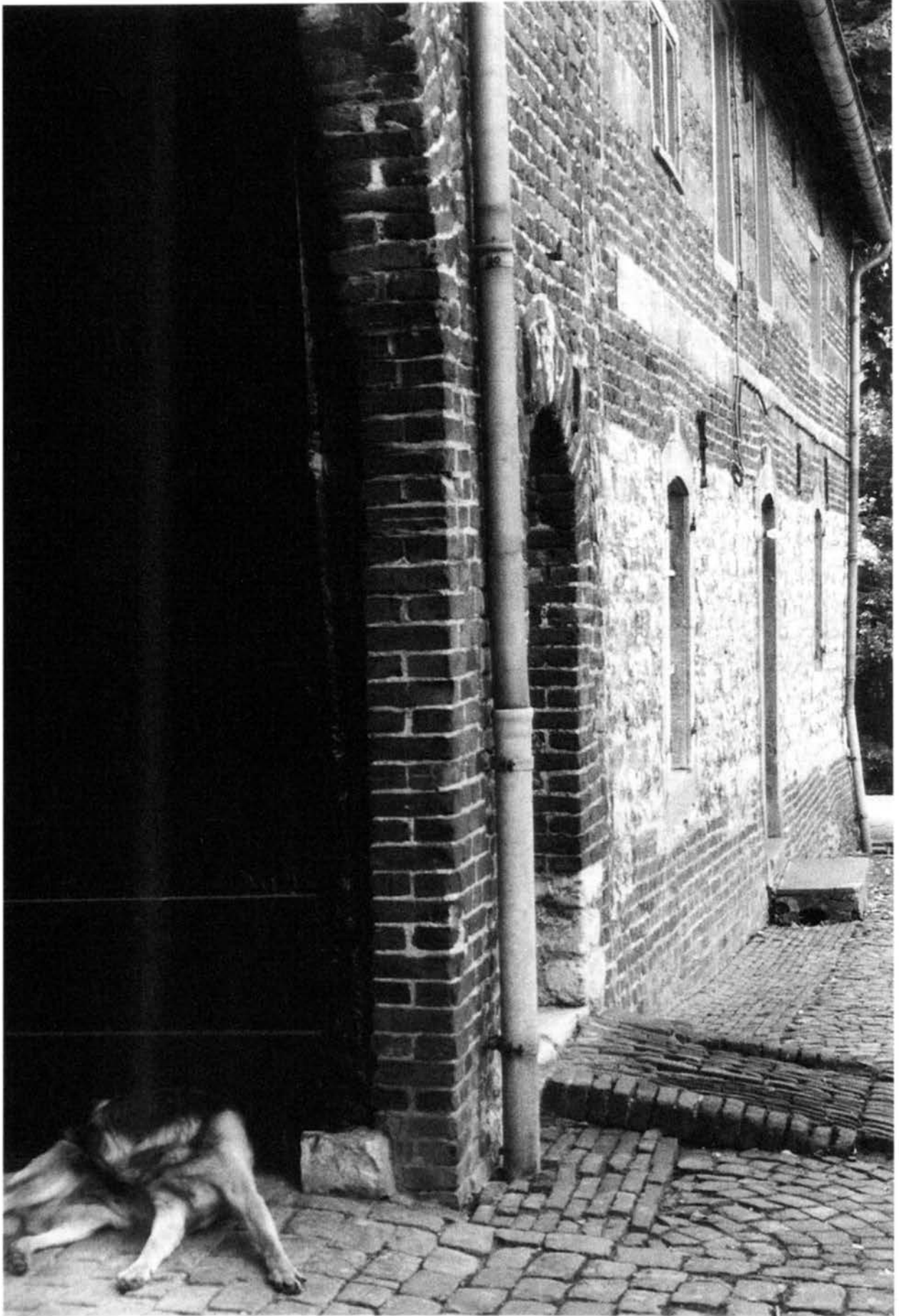
[circa 4000 v. Chr.] en zijn ook op andere plaatsen langs de beek neolithische vondsten gedaan.²⁹ Op verschillende plaatsen langs de beek zijn sporen van Romeinse bewoning gevonden.³⁰ Zo stuitten de archeologen in 1926 op de resten van een Romeinse villa bij de Horricherhof. Gedeeltelijk ligt deze onder de Romeinenstraat, het bijgebouwde woongedeelte en in de tuin achter het wooncomplex. Deze eenvoudige Romeinse villa met ondergrondse verwarming mat 20 bij 25 meter en telde 15 grotere en kleinere vertrekken. Gelet op de bodemvondsten was de villa van de tweede tot het midden van de derde eeuw bewoond en is daarna in verval geraakt.³¹ Dit komt overeen met het algemene beeld wat de literatuur van de ontwikkelingen van de landbouwarealen geeft. Dit geeft aan dat vanaf het Neolithicum in Zuid-Limburg landbouw werd bedreven. De bevolkingsomvang en het landbouwareaal bereikten een voorlopig hoogtepunt aan het eind van de

derde eeuw na Christus. Aan het eind van de derde eeuw nam de bewoning af en herstelde het bos zich weer. Hernieuwde ontginning startte omstreeks de tiende eeuw en bereikte een hoogtepunt in de dertiende. Sinds de bronstijd zijn de beekdalranden [de gebieden op de grens van de natte beekdalen en de hellingen naar de plateaus] het intensiefst bewoond, hoewel de oudere bewoning juist op de plateaus plaatsvond. Vooral de plateauranden hebben grote hoeveelheden steentijdvondsten opgeleverd. De oudste geografische namen gaan daarom terug tot voor de Romeinse tijd. Vanaf de grote ontginningen in de Middeleeuwen ontstonden langs de bovenloop van de Caumerbeek de grote boerenhoeven en de gehuchten Bovenste en Onderste Caumer.³² Het gehucht Onderste Caumer bestond en bestaat ook nu nog uit maar enkele huizen. De huidige wijk Molenberg was zo'n middeleeuwse ontginning, waar voor de twintigste eeuw het

De Horricherhof in 1975 vóór de restauratie.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 2050.

Bij de ingangspoort van de hoeve Corisberg.

Foto: Lidwien Schiphorst.

grondbezit over een aantal grote hoeven was verdeeld. Tot aan het eind van de 19de eeuw waren dat de Schiffelerhof, de hoeven Kaldenborn en Molenberg en de Caumermolen. De historie van deze grote hoeven bij de bovenloop van de Caumberbeek bevestigen de middeleeuwse afkomst.³³

Vanaf de bronnen komen we het eerst bij de *Horricherhof* [Corisbergweg 119a-139a]. Het behoud van de Horricherhof is voor een groot deel te danken aan een aktie die door diverse bewoners van de wijk Heerlerbaan in 1982-1985 op touw was gezet. De hoeve was echter dusdanig in verval geraakt dat de toenmalige eigenaar er geen brood in zag de hoeve te restaureren. De Woningvereniging Heerlerbaan heeft daarna in overleg met aannemersbedrijf Jongen bv in overleg met de Gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een restauratieplan ontwikkeld, waardoor de huidige in 1986 gereed gekomen vijf appartementen en acht eengezinswoningen ontstonden.³⁴

Bouwhistorisch onderzoek toonde aan dat de gebinten van het vakwerkhuis, waarin de fraaie overkraagde verdieping is aangebracht, eind 16de/begin 17de eeuws zijn en het woonhuis in de loop van de 18de eeuw naar oostelijke zijde met twee gebinten is uitgebreid. Later zijn er nog andere verbouwingen geweest, zoals de verstening van de uitbouw van het westelijk woonhuis, verandering van haarden, bouw van het kelderhuis en de bedstede en dergelijke.³⁵

De voormalige hoeve dankt zijn naam aan de familie Von Horrich, die vóór 1446 het goed al in bezit had. Door huwelijk van Hedwig von Horrich met Heinrich van Reuschenberg ging het goed in die familie over [30 juni 1452]. In de 16de en 17de eeuw was de familie Van Hall eigenaresse.

De bakstenen hoeve *'De Droepnaas'* [Corisbergweg 117-119] met een gesloten binnenplaats heeft aan de straatzijde een puntgevel en een ellipsboogpoort. Deze boerderij komt in 14de-eeuwse archiefstukken voor als 'Onderste hof' of 'Klein Caumer' en was een

Wickraads leen. Waarschijnlijk is het goed een vroege afsplitsing van de Horricherhof, die meermaals de 'Overste hof' werd genoemd. Blijkens een hardstenen sluitsteen boven de ingang 'ANNO 1779 R. FREINS M.I. OFFERMANS' is de boerderij toen verbouwd of herbouwd. Deze boerderij wordt nu 'De Droepnaas' genoemd naar de bron in de Onderste Caumer.

De *hoeve Corisberg* [Corisbergweg 1] vormde samen met de Schiffeler het Keurkeulse leen Kaldenborn. De eerste vermelding als zodanig vinden we in 1371. Van circa 1400-1722 zijn de bezitters dezelfde als die van de Schiffeler. De schilderachtig tegen de bergelling gelegen hoeve heeft een gesloten binnenplaats en werd in de 17de eeuw naar de binnenhof toe verbreed. In 1722 werd de hoeve beleend aan mr. Willem Pesters, die griffier was van het hof van Utrecht. Na zijn kinderloos overlijden volgden allerlei erfrechterlijke verwickelingen, waarna het uiteindelijk in 1759 in handen kwam van Ernestine Jacot. Deze verkocht het in 1764 aan de pachter Thomas Vliecks, die de hoeve kort daarna liet verbouwen en moderniseren. In de voorgevel is toen het ankerjaartal '1768' geplaatst en een gedenksteen met de inscriptie: 'ANNO 1768 THOMAS ULECKS ANNA MAREA HORBACH'. De grote ramen in de voor- en zijgevel dateren uit die periode. De oostelijke stallen zijn in baksteen herbouwd getuige het in het metselwerk van de gevel aan de binnenplaats aangebrachte 'AO 1780'.

De fraaie *hoeve 'De Erk'* [Johannes de XXIII-singel 46] van baksteen en vakwerk om een gesloten binnenplaats dateert uit 1739. Dat weten we door een inscriptie op een houten balk boven een ingang die vroeger met het vakwerkdeel verbonden was: 'ANNO 1739 P.PRYDEN 27 MEY DIT HVIS STAET IN GOODE HANT GODT BEWAER DIT VOR FE(U)R EN BRANT'. In 1780 werd er een tiendschuur bijgebouwd. Boven de poort zijn muurankers '1808' aangebracht, hetgeen wijst op een verbouwing. De ellipsboogpoort en segmentboogvensters met houten kozijnen,

oren en ontlastingsbogen zijn bouwkundig gezien inderdaad uit het begin van de 19de eeuw. In de periode 1972-1982 werd de hoeve op particulier initiatief gerestaureerd.

Op iets meer afstand van de beek ligt de *Schiffelerhof*. De hoeve was eind 14de eeuw de zetel van het adellijk geslacht Van Retersbeek, bijgenaamd Van Caldeborn. Begin 15de eeuw erven de Van Retersbeeks de rijke goederen van het uitgestorven geslacht Van Schaesberg, waarna zij hun naam veranderen in Van Schaesberg en op kasteel Schaesberg zijn gaan wonen. Mogelijk stond bij de nabij de hof gelegen vijvers de voorloper van de huidige Schiffelerhof, in 1482 nog *'de hof met den Kaltenburg'*. Waarschijnlijk had deze hof een weerbare woontoren, waarvan de resten en de motte ervan rechts aan het einde van de brug gezocht moeten worden. In de oostgevel van de huidige Schiffelerhof zit een herbezigde gevelsteen van mergel waarop eertijds vermoedelijk het wapen van de familie was aangebracht. De hoeven Corisberg en Schiffeler werden in 1655 verkocht aan de Akense koopman Hendrik Vignon, gehuwd met Anna Buirette, die sinds 1650 op kasteel Meezenbroek woonde. De bouwstijlen van het voormalige kasteel Meezenbroek en het rond 1660 herbouwde herenhuis van de Schiffeler tonen veel overeenkomsten. Van de oorspronkelijk uit circa 1660 daterende ramen zijn er nog een drietal aan de binnenhofgevel op de slaapkamerverdieping bewaard gebleven. In de noordgevel zijn nog sporen van vier van deze ramen zichtbaar. De poortvleugel moet reeds kort na de bouw van het herenhuis in ongeveer dezelfde stijl ertegenaan zijn gebouwd. Na enige bezitsoverdrachten binnen de aanverwantschappen Heldevier-Buirette-Stürler werd het goed in 1765 verkocht aan Jan Willem Lintgens.³⁶

Rond 1800 vond een uitbreiding en verbouwing plaats in verband met het in tweeën splitsen van het bedrijf. Toen is het woongedeelte aan de voorzijde bijgebouwd. Dit bestaat uit twee delen, een haakvormig deel

van twee verdiepingen op een kelderverdieping, onder een schilddak en wolfdak, en links daarop aansluitend een lagere vleugel van twee verdiepingen onder een zadeldak afgesloten door een puntgevel met vlechtingen. De meeste vensters zijn segmentbogig met hardstenen omlijstingen. Een opvallende neoclassicistisch hoog bordes met zijtrappen siert de binnenplaatsgevel. In de jaren tachtig van de 20ste eeuw is de hoeve door de initiatiefgroep herstel Schiffelerhof gerestaureerd en de bestemming gewijzigd in een alternatieve woonvorm.

De hoeve Molenberg oogt gelet op het bouwkundige uiterlijk 18de-eeuws. Toch komt ze al in registraties van de 16de eeuw voor. Ze is dan in bezit van het geslacht Van Hulsberg genaamd Schaloen. In 1613 gaat de hoeve over in het bezit van de heren van Schinnen, de familie Schellart d'Obbendorf. Adam Frans de Schellart kocht op 26 maart 1654 van Adam Horrich een erfrente van 23 mudden rogge, maat van Aken gevestigd op de hof Molenberg en de daarbij gelegen hof Kaldenberg [Kaldenborn]. Tengevolge van familietwisten en kostbare processen moest Johannes Fredericus de heerlijkheid Schinnen met zijn aandeel in de hoeve Molenberg in 1660 aan een van zijn lastig geworden geldschieters overdoen. Daarna werd een groot deel van de bezittingen doorverkocht aan een Heerlenaar met belangrijke functies, Servaas van den Hove. Hij was onder andere schout te Heerlen, te Schaesberg en te Ubach en ontvanger van het Spaanse deel van het Land van Valkenburg. Na vervolgens lange tijd dezelfde eigenaren te hebben gehad als de hoeve Corisberg werd zij vanaf midden 18de eeuw naast de pachter bewoond door de eigenaren, het echtpaar Wintgens-Roper. De gebouwen dragen sporen van vele verbouwingen.

De grotendeels uit baksteen opgetrokken hoeve is geplaatst om een gesloten binnenplaats. De voorvleugel van twee verdiepingen heeft een zadeldak, afgesloten door puntgevels. De verdieping en topgevels zijn

De Caumeroliemolen bij de Erk vóór de restauratie.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr.10683

voorzien van hoekblokken en enige horizontale banden van mergel [speklagen]. Boven de poort herinnert een verweerd inschrift in mergelsteen dat Franciscus Stassen-Melchers uit Schaesberg als eigenaar in 1776 aan de hoeve heeft verbouwd. Jaarankers op de gevel aan het binnenplein vermelden 1778. Een ongelukkige verbouwing is wel die van 1919 toen naar ontwerp van architect Jan Stuyt de achtervleugel tot noodkerk van de parochie Molenberg is verbouwd. Tot de wijding van de nieuwe kerk in 1927 heeft de noodkerk dienst gedaan. In 1929 is het verbouwd tot patronaat. In 1989 zijn in het gebouw bij de renovatie/restauratie appartementen ingericht.³⁷

Wat een watermolens!

Al sinds de vroege middeleeuwen zijn de beken gebruikt om watermolens aan te drijven. De Caumerbeek telde over de gehele

lengte zes, mogelijk zelfs acht watermolens. Hier vinden we ook de herkomst van de oude veldnaam, nu buurtnaam, Molenberg. Om de verklaring van een topografische naam te zoeken duiken we normaal als eerste de archieven van de gemeente in. Want om benamingen te verklaren en uit die verklaringen weer conclusies te trekken is het nodig om de oudste gesproken en geschreven vorm te achterhalen. Ook is het belangrijk om goed naar de terreinomstandigheden ter plaatse te kijken en rekening te houden met de dialectische benamingen die in de loop van de tijd voorkomen. Een speurtocht langs oude kadasterkaarten en in het schepenbankarchief, de schepenbank is het oudste bestuurs- en rechtsprekend college, van Heerlen begint. Wat komen we zoal tegen? Op de oude kaarten: vooral Meuleberg. In de archieven iets dergelijks, bijvoorbeeld Moollebergh, Meulenberch, Mulenberg. De oudste vermeldingen gaan onder andere over de

Pompstation Caumer met links directeur Pel van het waterleidingbedrijf. Vooraan bij het hek de kraan waar de buurtbewoners van de Caumer gratis water konden halen.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 14220.

16de-eeuwse hoeve Molenberg. De terrein-omstandigheden leren ons dat de wijk gezien vanuit Heerlen inderdaad op een 'berg' ligt. Aan de zoom wordt deze berg begrensd door de Caumerbeek, die in het gehucht Caumer ontspringt. En inderdaad net op dit eerste stuk aan de zoom van de berg liggen een aantal watermolens. Van oudsher waren dat de Caumeroliemolen, de Caumer[graan]-molen en de Oliemolen. En dat verklaart dus inderdaad de naam: de berg bij de molen[s].

Om de exploitatie van een watermolen mogelijk te maken moest aan twee voorwaarden worden voldaan: voldoende water en voldoende verval. Door de aanleg van een stuw werden deze voorwaarden ingevuld: de stuw zelf gaf het hoogte verschil, terwijl de stuwvijver erachter voor voldoende water zorgde. Bezitters van molens moesten in dat geval zowel het molenrecht [recht om een molen te mogen oprichten en gebruiken] als

het stuwrecht [het recht om het water tot een bepaalde hoogte te mogen opstuwen] bezitten. De opstuwung bracht de molenaar vaak in conflict met de stroomopwaarts wonende boeren, ook omdat molenaars het water nogal eens hoger opstuwden dan was toegestaan. De toegestane waterhoogte was meestal vastgesteld op een peilschaal.

Er ontstonden nogal wat conflicten doordat verschillende belanghebbenden van hetzelfde water afhankelijk waren. Op de Caumerbeek lagen minstens zes molens. Bovendien werd van de beek afgetapt om via een kanaal, het Vlot, water aan te voeren voor het centrum van Heerlen. De Caumerbeek voerde echter te weinig water voor beide. De [eerste drie?] molenaars moesten daarom de molens op zaterdagen en zondagen stilzetten.

De problemen met de bovenstroomse grondeigenaren konden worden opgelost

door de aanleg van een Molenbeek. Een molenbeek takt stroomopwaarts van de molen van de natuurlijke beek af en houdt, door een geringer verval, het water kunstmatig hoog. De stuw zorgt er dan voor dat een constante hoeveelheid water de molenbeek instroomt, de rest stroomt over de stuw heen in de oorspronkelijke beek. Bij het molenrad wordt de toevoer van water geregeld met de maalsluis. Daarnaast ligt de lossluis, die het overtollige water rechtstreeks voorbij het rad op de molenbeek loost. Voorbij de molen komt de molentak weer bij de oorspronkelijke beek. Een molen met een extra molenbeek-aftakking was voor de molenaar natuurlijk erg kostbaar. De meeste molens die een dergelijke aftakking hebben behoren toe aan de landheer of aan een grootgrondbezitter. Om de kosten terug te verdienen legden die een ban op de molen. De onderhorigen waren dan verplicht er het graan te laten malen.³⁸

Door de kanalisaties van de beek in de jaren dertig tot vijftig kwamen vele watermolens droog te staan. Door het waterschap werden daarom de stuwrechten van verschillende molens afgekocht. De beekdalen zijn gelukkig nog relatief gaaf en behalve de natuurhistorische waarden zijn ook de cultuurhistorische belangrijk. Watermolens en molenbeken komen nergens elders in zo'n grote dichtheid voor.

De eerste molen op de Caumerbeek was de *Caumeroliemolen*. De Onderste Caumermolen [Caumeroliemolen] wordt genoemd in archiefstukken uit de 17de/18de-eeuw en lag bij de Erk. Wanneer de molen precies ontstond, is moeilijk na te gaan door het ontbreken van verdere archiefstukken erover. In de 17de en 18de eeuw is de molen in het bezit van de familie Corters. Getuige de muurankers is het huis waarschijnlijk in 1828 herbouwd [van deze ankers zaten voor de laatste verbouwing de '18' aan voorzijde en '28' aan achterzijde van het huis, nu zijn ze herplaatst aan de veldzijde]. De kleine watermo-

len was meer onderdeel van de boerenhoeve. Kort na de Tweede Wereldoorlog is het molengedeelte, dat aan de noordzijde van het tegenwoordige bakstenen huis lag, afgebroken. In het midden van de 19de eeuw had de watermolen een bovenslagrad met een middellijn van 3,92 m. en een breedte van 68 cm. Het enige wat nog aan de molen herinnert zijn de resten van molenstenen in de overigens fraai aangelegde tuin.

De oudste Heerlense molen is de *Caumermolen*, die het dichtst bij de berg ligt. Al in 1371 wordt de molen genoemd. Het is tevens de banmolen van Heerlen die eigendom was van de landsheer. Alle inwoners van de ban [het rechtsgebied] moesten er hun graan laten malen.³⁹ Zeker al in de 15de eeuw wordt de molen als zodanig genoemd bij verpachtingen van de molen namens de hertogen van Brabant. Schepenen van Heerlen verklaarden in 1496 dat in ieder geval alle inwoners van de vrijheid [het huidige centrum] hiertoe verplicht waren. Het voorkomen als banmolen houdt in dat de molen nog veel ouder moet zijn en al kan zijn ontstaan kort na de ontginning van het gebied zo rond de elfde eeuw.

Wat nu nog over is van de Caumermolen de laatste grote restauratie dateert van 1970 is een groot woonhuis, voor het grootste deel opgetrokken uit baksteen. Het is al lang geen molen meer, maar is wel nog een monument. De jaarankers 1787 herinneren aan een eerdere herbouw. De molen is blijkbaar in gebruik geweest tot 1929. Toen verhuisde de pachter-molenaar P. Roex vanwege de lage waterstand naar de Oliemolen. In 1953 werd de molen verkocht aan de gemeente Heerlen en hij is nu particulier eigendom. Bij de inventarisatie van Limburgse molens uit 1957 was het molenwerk inmiddels gesloopt. Midden 19de eeuw had het bovenslagrad een middellijn van 5,37 meter en een doorsnee van 68 centimeter.

Er moeten vele molenaars hebben gewerkt en gewoond. Dat kon door het pachtstelsel zo om de zes jaar wisselen. Hoewel de molen

van oudsher de banmolen was blijkt dat in de achttiende eeuw lang niet alle graanboeren zich daar wat van aantrokken. Door teruggang van de inkomsten doet molenaar Johannes Quaedtvlieg in 1753 zijn beklag bij de Staten-Generaal omdat nog maar 16 huishoudens bij hem komen malen.

Welters en Herberghs vertelden in 1973 in *'Geheimzinnig Limburg; verhalen van vroeger'* een waarschijnlijk niet geheel uit de duim gezogen verhaal over een moord op de Caumermolen. In ieder geval is er een proces-verbaal in het archief van de schepensbank van een inbraak in de nacht van 7 op 8 december 1772. In de sneeuw waren de sporen van de dief – volgens de volksverlevering een lid van de bokkerijdersbende – zichtbaar, zodat hij al de volgende dag ingerekend kon worden. Na op de pijnbank zijn makkers verraden te hebben, werd Jacobus Junneman, die kort daarvoor door de molenaar van de Caumermolen was ontslagen, op 20 april 1773 aan de galg op de Heesberg opgehangen.

In de Franse tijd, 1794-1815, heeft de molen een huiskapel gehad die werd gesticht op voorspraak van Heerlens pastoor Dionisius Penners voor de gravin Van Ansfeldt en haar zes uit Frankrijk gevluchte priesters. Na de Franse tijd was de molen een tijd lang het woonhuis van de vrederechter Bischoff.⁴⁰

De derde molen bij de berg is de enige nog overgebleven functionerende watermolen op de Caumerbeek, de *Oliemolen*. In oude archiefstukken komt deze ook voor als 'in den Crouwel', en 'Creuwels-olienmolen'. De molen ligt bij het Aambos aan de voet van de Molenberg [Oliemolenstraat 32]; de molen zelf ligt aan de binnenplaats. Over de ontstaansgeschiedenis van de molen bestaat enige onduidelijkheid.⁴¹ De stichtingsakte, waaruit blijkt dat de familie Van Schaesberg als opdrachtgever voor de bouw tekent, is gedateerd op 9 mei 1502! Vreemd is echter dat de namen van de notabelen, die deze akte mede ondertekend hebben, niet overeenkomen met degenen die de betreffende

functies aan het begin van de 16de eeuw uitoefenden. Waarschijnlijk hebben we hier te maken met een vervalsing. Aangenomen mag worden dat de stichtingsakte in elk geval vóór 1563 geschreven moet zijn, omdat uit een andere akte blijkt dat de molen op 23 maart van dat jaar door erfdeling toekomt aan Willem van Schaesberg. Van de 'vervalste' akte van 1502 is overigens alleen maar een kopie uit 1710 bekend, die de eigenaar van de molen waarschijnlijk heeft laten maken om zo zijn rechten op de molen aan de Staten-Generaal te bewijzen. Misschien is de '6' voor een 'o' gelezen en is de molen in 1562 gesticht. De Van Schaesbergs verkopen de molen in 1570 aan de heer Hotthens.

Doet de molen eerst dienst als volmolen [vullen van laken = samenpersen van weefsels], later in de 16de eeuw krijgt hij ook de functie van oliemolen. Alleen de aanwezigheid van een koppel grote blauwe kollerstenen herinnert nog aan de functie waaraan de molen haar naam dankt. De olie werd geperst uit 'vlourzaad' [koolzaad], 'steckzaad' [raapzaad], beukennoten en huttentut, die alleen voor het smeren van karren en wagens werd gebruikt. De inrichting omvatte de 'kollergang', 'pers', 'pan' en 'slagwerk'. De pers bestond uit een houten raam met midden er tussen een kuip met gaten in de wanden. De kuip werd gevuld met de reeds gekneusde zaden of gebroken noten. Het deksel van de kuip was voorzien van een ijzeren spilschroef, met als verlengstuk een vierkante ijzeren staaf ['kop' genoemd] waarin vier gaten twee aan twee doorlopend. Een schroefpers dus. De meeste en beste olie werd via deze pers verkregen en door gaten in de wanden in kruiken verzameld. De overblijvende 'koek' werd weer in de kollergang klein gemaakt voor de 'pan'. Die werd verwarmd door een open vuur. Als dit warm genoeg was, [men voelde dat met de hand], werd de warme substantie in zakjes gedaan voor de volgende bewerking in het 'slagwerk'. Deze zakjes circa 50 bij 20 centimeter werden geplaatst in een wigpers met slag-

De Oliemolen aan het begin van de jaren veertig.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 6157.

werk [een 5 meter lange paal, waardoor een wig werd aangeslagen], dat door het water-rad via een wentelas met nokken werd aangedreven. Behalve deze slaghei was er ook hier een loshei. De olie liep onder uit twee gaten in grote kruiken. Door deze te laten staan zuiverde de olie zichzelf en was dan goed voor gebruik.⁴²

Het restant werd tot lijnkoeken [veevoer] verwerkt. De molen is tot 1904 als oliemolen in bedrijf geweest. Al in 1829 was er vergunning verleend om ook graan te malen, terwijl in 1850 ook nog een looimolen in het gebouw werd gevestigd. Na 1904 was de molen alleen nog in gebruik als graanmolen.

Het molenhuis is van vakwerk op een ondergrond van mergel. Voor een van de deuren op de binnenplaats is bij wijze van stoepsteen nog een molensteen ingegraven. Het krulanker 1740 duidt op een verbouwing door Theodoor Dautzenberg. Die verkoopt de molen in 1769 aan de familie Wetzels. De

molen blijft dan tot 1953 in deze familie. In 1929 was de dagproductie 3000 kg meel, na de inzet van een elektromotor [vanaf 1930] 10.000 kg. In 1957 wordt vermeld dat de molen nog een vrijliggend houten bovenslag schoepenrad heeft met een doorsnede van 5 meter, dat drie koppels stenen aandrijft. De molen is in 1979 grondig gerestaureerd, waarbij onder andere twee koppels stenen weer maalvaardig werden gemaakt. Het uit 1882 daterende water-rad met een middellijn van 4,95 meter, en een breedte van 90 centimeter werd toen vervangen door een 3,5 ton zwaar nieuw eiken water-rad. Na het 'schoon' verklaren van de Caumerbeek op 5 oktober 1979 door burgemeester J.A.M. Reijnen, zette voorzitter van de Molenstichting Limburg, K.J. van Gerven, het nieuwe molenrad van de Oliemolen in beweging.⁴³ De molen is in 1998 door de familie Reesink aangekocht en opgeknapt, zodat de molen weer optimaal kan functioneren. Op 11 augustus 2000

opende de familie de poorten van de molen. Op gezette tijden is er het oude ambacht van de meelproductie te zien.

Stedenbouw en architectuur op de Molenberg

In de twintigste eeuw – de tijd van ‘boom-ing-town’ Heerlen ten gevolge van de opkomende mijnindustrie – ontstonden er in de omgeving van de beek karakteristieke bouwwerken van belangrijke architecten als Jan Stuyt [1868-1934] en Frits Peutz [1896-1974].⁴⁴ Zo ontstond naar planologisch ontwerp van architect Stuyt de 20ste-eeuwse wijk Molenberg. *Molenberg* omvat van oudsher een gebied van 1,71 vierkante kilometer. Tot aan het begin van de twintigste eeuw kwam Molenberg in de lijst van de Heerlense buurten niet voor. Het gebied was voornamelijk agrarisch gebied met slechts een beperkt aantal huizen. Het is de danken aan de opkomst van de mijnbouw dat Molenberg deze eeuw een echte wijk is geworden. Na het ontstaan van de woningwet en voor de vele van elders komende mijnwerkers werden in hoog tempo woningcorporaties opgericht. Het overkoepelend orgaan was de R.K. Vereniging ‘Ons Limburg’, een technisch en administratief apparaat voor de woningcorporaties, opgericht op initiatief van de bekende hoofdaalmoezenier van de arbeid, Dr. H.A. Poels. Jan Stuyt was de huisarchitect van deze organisatie. Voor de al eerder in 1908 opgerichte Woningbouwvereniging Heerlen kon al spoedig een groot stuk grond verworven worden, dat werd aangeduid als ‘Molenberg’. In 1913 werd begonnen met de aanleg van de geheel nieuwe wijk. In de ontstaansperiode werd deze ‘*Molenbergpark*’ genoemd. De eerste groep woningen kwam gereed in 1915, in 1918 startte men met de bouw van de tweede serie woningen en in 1928-1938 bouwde men het middenstuk van de wijk vol. Aan de fraaie *Molenberglaan* kwamen de eerste woningen voor de iets beter gesitueerden. Een aantal hiervan was

naar ontwerp van architect Jan Stuyt [nummers 46-50, 73-75, 112-132].⁴⁵ Andere huizen zijn gebouwd door andere architecten, waaronder H. Teeken, W. Tap en H.H.A. Tummers.⁴⁶ Bij deze straat aan de Caumberbeeklaan 80 ligt het eerste bouwwerk dat bouwmeester Frits Peutz in Heerlen realiseerde, namelijk het *landhuis voor notaris Wijnands* in 1919 [bestek nummer 2].⁴⁷ Het is qua stijl in het oeuvre van Peutz een curiositeit. Het is een bont geheel in kleur, in gebogen lijnen en voorzien van een Dorische zuilenrij met Saksisch ogende invloeden in de grote overkapping.

Peutz bouwde op de Molenberg nog drie andere belangwekkende gebouwen, namelijk de voormalige *St. Theresiaschool* [Kerkraderweg 76; in samenwerking met architect H.H.A. Tummers] en gelijk ook de nu nog bestaande *Broederschool* [Kerkraderweg 77] in 1931. Onderwijs aan jongens en meisjes was nog een aparte aangelegenheid. Nadat de meisjes- en jongensschool begin jaren zeventig werden gecombineerd tot de huidige Broederschool, werd de Theresiaschool ingaande schooljaar 1976/1977 verlaten en kreeg het gebouw diverse bestemmingen en werd later met de rechtse zijvleugel uitgebreid.

Het derde bouwwerk van Peutz is het *Retraitehuis* aan de Oliemolenstraat 60, nu van hoofdbewoner AGS-architecten. Het is gebouwd als het bisschoppelijk retraitehuis voor vrouwen en meisjes. Later huisvestte het het Filosoficum en de Hogeschool, later Universiteit voor Theologie en Pastoraat. Het gebouw werd in 1932 ontworpen en op 20 oktober 1933 als ‘Monseigneur Laurentius Schrijnenhuis’ in gebruik genomen door bisschop Lemmens. De bouw kwam tot stand op initiatief van bisschop mgr. Schrijnen, die wel nog de bouwtekeningen had goedgekeurd, maar kort voor de eerste spade overleed. De architect schreef zelf kort na de opening: ‘*Een retraitehuis is geen klooster. Als betrekkelijk nieuwe verschijning in onzen tijd is het aan traditioneele of langzamerhand symbolisch geworden vormen niet gebonden.*

De kerk op de Molenberg rond 1960.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 14220.

In het Heerlensch huis is getracht naar de harmonie van vorm en vormmiddel, naar de openbaring van het binnenste naar het buiten; naar openhartigheid en opgewektheid, eindelijk naar een tikje representatiefs ook. Met de nieuwe zakelijkheid heeft het ondertussen niets te maken.⁴⁸ Het Retraitehuis is een van Peutz' objecten van topkwaliteit die hij in Heerlen in de periode 1930-1940 realiseerde, waarbij, de opmerking van de architect ten spijt, is aangetoond dat zijn architectuur het meest verwant was met het Nieuwe Bouwen. Over het Retraitehuis schreef de NRC-Handelsblad-recensent Bernard Hulsman enige tijd geleden dat het onvoorstelbaar is dat het zo onbekend is gebleven, hoewel het in de eigentijdse literatuur van gelijk niveau werd geacht als het werk van Rietveld en Dudok, dat wel iedere architectuur-liefhebber kent. Wellicht is die onbekendheid toe te schrijven aan de ligging in 'de provincie', ver van het

westelijke brandpunt van het Nederlandse architectuur-gebeuren en aan de bestemming die eerder om rust dan om levendigheid vroeg. De belangrijkste omstandigheid is echter de huidige situatie. Toen het gebouw net was voltooid lag het majestueus op de heuvelrand en was het van heinde en verre te bewonderen. Tegenwoordig is het echter door de begroeiing rond het gebouw aan het zicht onttrokken. Het gebouw valt gewoon niet meer op en is als meesterwerk alleen bij de architectuur-liefhebber bekend, maar nauwelijks te bewonderen.

In 1952 hebben er een aantal interne verbouwingen plaatsgevonden. Toen is bijvoorbeeld de planten-serre omgebouwd tot cellen. In 1962 werd het gebouw door het Roermonds seminarie in gebruik genomen als Filosoficum. Daartoe projecteerde Peutz twee uitbreidingen. Het gebouw in twee bouwlagen, rechts van de voorgevel is toen

Huis 'De Berg', zijgevel met kapel, op een ansichtkaart van rond 1920.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 9588.

gebouwd en haaks op de garage en de sacristie is een leslokaal gebouwd. De ruimte tussen de voormalige planten-serre en het nieuwe leslokaal werd in 1970 door het bureau Peutz gedicht. Dat nu brede deel was tot voor kort bibliotheek en werd in 1982 met een weinig fraai semi-permanent gebouw uitgebreid. In 1986 werd de conciërgeloge nog verbouwd. In de hoofdverdieping zijn de stalen ramen inmiddels vervangen door kunststoffen ramen met thermopeenglas.⁴⁹

Van geheel andere allure is de monumentale kerk van de R.K. parochie 'Verschijning van de Onbevleete Maagd'. De kerk van de parochie die ook 'O.L.V. van Lourdes' wordt genoemd is ingewijd door Deken Nicolaye op 15 augustus 1927. De kerk werd ontworpen door architect Franssen. De eerste steen werd precies een jaar eerder gelegd [nu als gevelsteen op de achterzijde van de kerk] en vermeldt: 'ME POSUIT Dr. P. Mannens, Prot.

Apost. 15-8-1926'. Mgr. Dr. P. Mannens was meer dan veertig jaar president van het Groot-Seminarie in Roermond en in 1926 al enige tijd vicarus-generaal van het Bisdom Roermond, toen hij deze eerste steen legde.⁵⁰ Tegen de pastorie van deze kerk staat een oud *smeedijzeren kruis* uit 1857. Oorspronkelijk stond dit kruis op de splitsing van de Dr. Schaepmanstraat - Joost van Vondelstraat. Toen dit vanwege nieuwbouw in 1952 werd bedreigd, is het op verzoek van parochianen herplaatst naar de huidige locatie. Oorspronkelijk moet het een veldkruis zijn geweest. Wie het kruis ooit in het toen nog onbebouwde open veld van de Molenberg heeft geplaatst, is onbekend.⁵¹

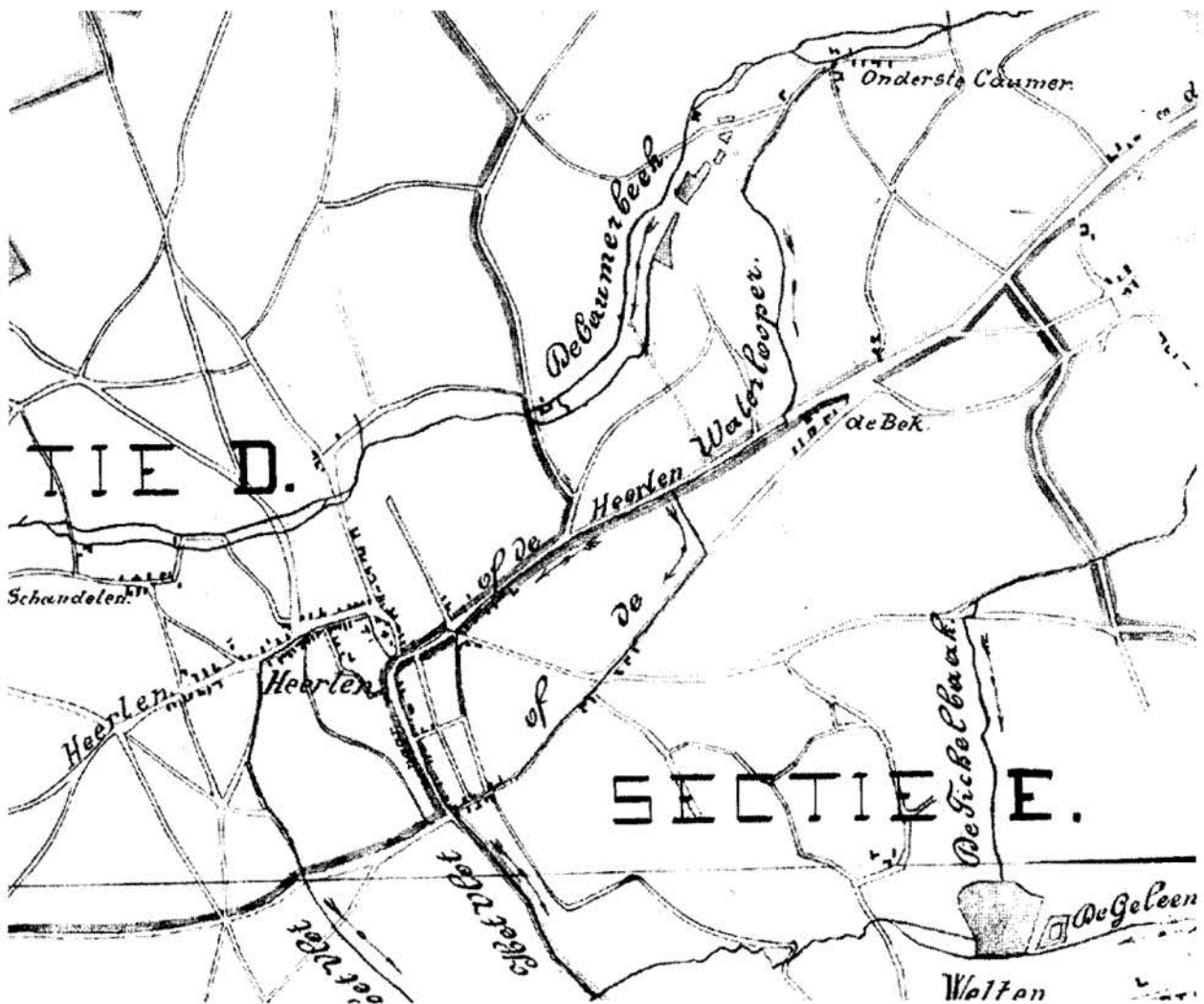
Bijzonder zijn de zogeheten 'Oostenrijkse woningen' aan de Causermolenweg 27-33. In verband met de woningnood werden in het kader van de wederopbouw door Staatsmijnen in 1948 deze Oostenrijkse, houten

woningen geplaatst. Het hout kwam overigens uit Zweden. Dergelijke woningen werden ook in Treebeek geplaatst.

Het laatste gebouw dat we op deze cultuurhistorische wandeling langs de beek tegenkomen is Huize 'De Berg'. [Gasthuisstraat 45] Het imposante, neogotische gebouw, kloostercomplex en kapel, is gebouwd als sanatorium van de Kneippkuur.⁵² De kuur van waterbaden en dauwtrappen is ontwikkeld door pastoor Kneipp uit het Beierse Wörrisshofen. Mgr. P.J. Savelberg, de stichter van de congregatie van de Kleine Zusters van de H. Joseph, had zich vanaf het begin van zijn activiteiten bezig gehouden met de verpleging van zieken. Met name in Heel verzorgde hij veel zenuwpatiënten. Daarom werd in 1891 de Heerlense kruidendokter broeder Aloysius [Eduard Vrijens] met veertig mark

zakgeld naar Beieren gestuurd om de kuur naar Heerlen te halen. Onbedoeld groeide de Heerlense Kneipp-inrichting in combinatie met de kruidenrij van broeder Aloysius vanaf 1892 uit tot een van de meest bezochte Europese kuurbaden.⁵³ De gebouwen aan de Akerstraat en Putgraaf die aanvankelijk als sanatorium voor de kuur werden gebruikt, werden voor de opvang van al deze gasten te klein. Daarom gaf Savelberg opdracht voor de bouw van een nieuw sanatorium annex moederhuis. Voor dit gebouw, ontworpen door architect A. van Beers uit Rotterdam, legde Savelberg op 18 oktober 1897 de eerste steen.

Het gebouw werd in 1899 in gebruik genomen en was vooral bedoeld voor de beter gesitueerde gasten. Die kwamen van heinde en verre. Zeer vele hooggeplaatste geestelij-

De bovenloop van de Caumerbeek met de aftakking 'Het Vlot'

Stadsarchief Heerlen, topografische atlas A455

ken hebben de Kneippkuur in Heerlen gevolgd: kanunnik Rutten uit Luik [1903], Mgr. Franciscus de Rego Majo, bisschop van Belem in Brazilië, en duizenden uit Duitsland, België en Spanje, waaronder de hertogin van Arenberg. Zelfs een heuse Russische prinses moet men onder de gasten geteld

hebben. Rond 1910 waren er jaarlijks zo'n 2400 kuurgasten.⁵⁴ Na 1917 was het met Heerlen als sanatoriumplaats gedaan. Het moderne ziekenhuiswezen verdrong de behoefte eraan. Broeder Aloysius bewees met de resultaten van de Kneippkuur dat er 'uit Heerlen toch iets goeds kan komen...'

Noten:

1. M.ME. VAN DE VEN, 'Het Heerlen van heden', in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg* [Heerlen 1936], 227-240. Van de Ven geeft een boeiende beschrijving van het Heerlen van 1936.

2. Zie voor uitgebreidere informatie over de geologische bodemgesteldheid: F.H. VAN RUMMELEN, 'Heerlen's bodem', in: *Heerlen, mijn-, industrie-, winkel- en woonstad* [1931], 7-10; F.H. VAN RUMMELEN, 'Leert Zuid-Limburg kennen', in: *Mijnnummer* [1938], 64-72; F.H. VAN RUMMELEN, 'Heerlen in het derde tijdvak der aardgeschiedenis', in: *Heerlen mijn-, industrie-, winkel- en woonstad* [1932], 82-86; F.H. VAN RUMMELEN, 'De kwartaire gronden in en om Heerlen', in: *Heerlen mijn-, industrie-, winkel- en woonstad* [1932] F.H. VAN RUMMELEN [1932], 8-9; F.H. VAN RUMMELEN, 'Het krijtland bij Heerlen', in: *Mijnnummer* [1935], 72-80.

3. M. SCHÖNFELD, *Nederlandse waternamen* [Brussel 1955], 41, 71, 81. [A.H. STEENAERT], 'De herkomst der namen Hesseberg en Caumer', in: *Oranje-Nassau Post*, 25 [1965] afl. 5, 226.

4. A. PAARLBERG, W.P.A.M. HENDRIX, T.J.D. MULDER e.a., *Beken en beekdalen in Zuid-Limburg, de betekenis van de Zuidlimburgse beken en beekdalen voor natuur, landschap en cultuurhistorie, nu en in de toekomst*, onder red. van F. Schepers [Maastricht 1990], 17-19.

5. N. EUSSEN, 'Rumoer inzake de kreeftenvangst in de 18e eeuw', in: *LvH* 5 [1955], 7-8.

6. *Beken en beekdalen*, 12-13.

7. H.A.J. PIETERS, 'De Limburgse beken en de mijnindustrie', in: *Heerlen als mijn- en industriestad*, [Heerlen 1932] afl. 1, 12-14.

8. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 19, doos 5: Beken, verontreiniging, normalisatie. *Limburgs Dagblad*, 16 februari 1935. Zie ook de persberichten d.d. 11 en 16 juli 1931 en 7 mei 1932 betreffende een soortgelijke rechtszaak van de molenaar van de Schandermolen, J. Deumens, in 1931.

9. J.C. SCHLÖSSER, C.A.J. V.D. HOMBERGH EN J.J.M.M.

STASSEN, *Vijftig jaar waterschap rond de Geleenbeek* [Sittard 1983].

10. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 13, doos 194: Waterschap Geleen-Molenbeek; *Limburgs Dagblad* 10 en 17 juli 1936; H.A.H. DE RONDE, 'Normalisatie van beken in Zuid-Limburg', in: *Heerlen als mijn- en industriestad* [1938], 49-55.

11. *Limburgs Dagblad* en *Nieuwe Limburger*, 11 juli 1956.

12. *Vijftig jaar waterschap rond de Geleenbeek*, 31, 35, 37.

13. D.D. TASMA, J. DE HOON, L.J.M. HOUBEN e.a., *In Heerlen ontspringen twee beken* [uitgave bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum van IVN-afdeling Heerlen, 10 mei 1985, Heerlen 1985], 29.

14. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 13, doos 194: Riolering Heerlen, 1925-1991; *In Heerlen ontspringen twee beken*, 48.

15. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 19, doos 5: Beken, verontreiniging, normalisatie; *Limburgs Dagblad*, 15 sept. 1979; J.H.G. WAGEMANS, J.A.M. REIJNEN EN C.E.P.M. RAEDTS, *De Caumerbeek en zijn betekenis voor Heerlen vroeger en nu; de Oliemolen als watermolen weer in tact en bedrijfsklaar* [uitgave ter gelegenheid van de schone Caumerbeek: 5 oktober 1979, Heerlen 1979].

16. GA Heerlen, Collectie Bollen, Dossier II: Putten, Bronnen, Pompen, [w492-506].

17. Mercator Historicus, 'Een stukje Oud Heerlen', in: *De Nedermaas* 2 [1924] afl. 5; P. PETERS, 'Heerlen voor 100 jaar', in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg* [Heerlen 1936], 42-43; W.J. KRÜLL, 'Van vlot, tems en erk. Bijdrage tot de toponymie van Heerlen', in: *LvH* 34 [1984] 90-99.

18. GA Heerlen, Notulen gemeenteraad 9 mei 1905; Collectie Bollen w717, w725, w726, 799-812, 893; J.H.N. BOLLEN, 'De ontwikkeling van de drinkwatervoorziening der gemeente Heerlen', in: *LvH* 13 [1963] 63-70 en 17 [1967] 73-79.

19. H. BUITER, J. SCHUELER EN F. VERAART, *Het nut*

van de verandering, de verandering van het nut. Nutsvoorzieningen in Heerlen, 1902-1999 [Heerlen 1999], 28-37, 59-60, 79-82.

20. J. RENES, 'De invloed van de mens op de Zuidlimburgse beekdalen in het verleden', in: *Beken en beekdalen in Zuid-Limburg: de betekenis van de Zuidlimburgse beken en beekdalen*, 80-88.

21. M. VAN DIJK, *Monumentaal groen ... in Heerlen* [Heerlen 1999]; D.D. TASMA, *In de schaduw van het Aambos* [Heerlen 1980]; D.D. TASMA EN A. TUINMAN, *Heerlens groen; wandelingen door natuur en historie in 't land van Herle* [Heerlen 1971].

22. *In Heerlen ontspringen twee beken*, 16, 41-113.

23. P. PETERS, 'Heerlen, historisch schetsje', in: *Heerlen mijn-, industrie-, winkel- en woonstad* [1932] 4-5.

24. M.M.E. VAN DE VEN, 'Het Heerlen van heden', in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg* [Heerlen 1936], 228.

25. A. DE WEVER, 'Plantsoenen in de Mijnstreek', in: *Mijnnummer* [1938], 56-57.

26. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 19, doos 7: Aambos.

27. N.H.M. TUMMERS, 'Ir. Jos. Klijnen [1887-1973]. Een Limburger op afstand', in: *LvH* 37 [1987] 1-6. ANTOINETE DOHMEN, 'Visie en doorbraak', in: *Klijnen in Heerlen; architectuur, stedenbouw, 7 januari 16 maart 1987* [Thermenmuseum / Tekst gebaseerd op gegevens van N. Tummers en G. ten Cate, Heerlen 1986]; A. DRIJBER-VOS, M.P.J.H. *Klijnen (1887-1973); individualist en estheet* [Rotterdam 1998], 25; M.M.E. VAN DE VEN, 'Het uitbreidingsplan voor Heerlen', in: *Mijnnummer* [1935] 14-20.

28. J. RENES, 'De invloed', 80-88.

29. J. SCHREURS EN F. BROUNEN, 'Resten van een Michelsberg aardwerk op de Schelsberg te Heerlen. Een voorlopig bericht', in: *Archeologie in Limburg* [1998] afl. juni, 21-32.

30. J.M.G. VAN DER POEL, 'De landbouw in de Romeinse tijd', in: *LvH* 1964, 77-82.

31. P. PETERS, 'Romeinse villa te Bovenste Caumer, Heerlen', in: *PSHAL* 66 [1930] 189-199.

32. R. C. HEKKER, F.W. VAN VOORDEN EN J.F. VAN AGT e.a., *Dorp en stad in Limburg; ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen* [Zutphen 1981]; P. OVERHAGE S.J., 'Oude nederzettingencentra in de gemeente Heerlen', in: *Mijnnummer* [1938] 15-19.

33. Over deze hoeven staan de basisgegevens in: W. MARRES EN J.J.F.W. VAN AGT, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, deel v, derde stuk: *Zuid-Limburg* [s-Gravenhage 1962], 232-234; J. LEBLANC EN J. BORN, *Een momentje ... voor een*

monument in Heerlen, deel I en II [Heerlen 1993/1996]; *Monumenten in Heerlen* [Heerlen 1975].

34. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 19, doos 7: Aambos.

35. J.A.M. BEIJER, *Pand Corisbergerweg 127, Heerlen; nota naar aanleiding van het onderzoek van de bouwgeschiedenis d.d. 25 september 1976 e.v. door de heren A. Beijer, J. Beijer, C. Eggen en D. Roymans 'Ambachshoes' en A. Corten*, [Mheer 1976].

36. *Hoeve de Schiffler; van Boerenhoeve tot woonbuurt* [Heerlen 1980]; TH. SNIEKERS, 'Schifflerhof, de hoeve met 'den Kaltenburg'', in: *LvH* 83 [1987] 103-105.

37. TH. SNIEKERS, 'Hoeve Molenberg krijgt zestien nieuwe bewoners', in: *LvH* [39] 1989 45-48. H. PIJLS, 'De Heeren en de Heerlijkheid van Schinnen met aantekeningen', in: *Msg* 34 [1912], 76, 82.

38. P. NIJHOF, *Watermolens in Nederland* [Zwolle 1982]; R. BRAAD, *Verdwenen nijverheid; de Heerlense watermolens; een fietstocht langs monumenten van een nagenoeg verdwenen ambacht* [Heerlen 1995]. Voorts is uitgebreide informatie over molens en ook heel specifiek over de Heerlense te vinden in: P.W.E.A. VAN BUSSEL, *De molens van Limburg; een inventarisatie van en een onderzoek naar de geschiedenis, de functies, de ontwikkeling en de achteruitgang van de Limburgse wind- en watermolens vanaf 1839* [Eindhoven 1991]; M. MEERMAN, *Gids voor het onderzoek naar de geschiedenis van water- en windmolens in Limburg* [Maastricht 1989]; *Molens in Limburg, bijlage, behorende bij het Verslag over de toestand der waterstaatswerken c.a., onder beheer of toezicht van de provincie Limburg, over het jaar 1957* [Maastricht 1958].

39. A. CORTEN, 'Het banale maalrecht in de bank en vrijheid Heerlen', in: *LvH* [31] 1981, 51-52.

40. L. VAN HOMMERICH, 'De Caumermolen in zijn historisch karakter hersteld', in: *LvH* 20 [1970] 81-85.

L. VAN HOMMERICH, 'Een kapel in de Kaumermolen voor Franse vluchtelingen anno 1794', in: *LvH* 3 [1953] 126-129.

41. J. FRANCINO EN P.H.J. TROUWEN, *Gedenkboek ter gelegenheid van het 450-jarig bestaan van de Oliemolen te Heerlen, 1502-1952* [Heerlen 1952]; J. HORST, 'Uit de historie der oude huizen te Heerlen; "De Oliemolen"' in: *LvH* 2 [1952] 41-49, 68-71, 90-92 en 3 [1953] 41-47, 67-71.

42. A.J. BERNET KEMPERS, *Oliemolens* [Arnhem 1962], 33, 34. Afbeelding op 56.

43. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 19, doos 5: Beken, verontreiniging, normalisatie; *Limburgs Dagblad*, 15 september 1979; J.H.G. WAGEMANS, J.A.M. REIJNEN EN C.E.P.M. RAEDTS, *De Caumerbeek en zijn*

betekenis voor Heerlen vroeger en nu; de Oliemolen als watermolen weer in tact en bedrijfsklaar; uitgave ter gelegenheid van de schone Caumerbeek: 5 oktober 1979 [Heerlen 1979].

44. N.H.M. TUMMERS, A. DOHMEN, V. DELHEIJ e.a., *Het centrum van de Mijnstreek en het spoor van de avant-garde: Heerlen tijdens het burgemeesterschap van Marcel van Grunsven, 1926-1962* [Heerlen 1996]; J.T.J. JAMAR, 'Stedebouwkundige ontwikkelingen in Heerlen, 1900-1920. Initiatiefnemers en verantwoordelijkheden', in: *LvH* 38 [1988] 67-76.

45. A. STEVENS-RUITERS, J.T.J. JAMAR EN N.H.M. TUMMERS, 'Overzicht van gebouwen te Hoensbroek, ontworpen door Jan Stuyt', in: *LvH* 38 [1988] 104-107; SJEF MAAS, 'Jan Stuyt en "Ons Limburg"', in: *LvH* 38 [1988] 91-103.

46. *Monumenten Inventarisatie Project Limburg, Rapport Heerlen* [Maastricht 1992], deel 5 en 6.

47. W.M.J. ARETS, W.P.A.R.S. GRAATSMA, W.H.J. VAN DEN BERGH F.P.J. Peutz architect 1916-1966 [Heerlen 1981]; F. HORSCH, *F.P.J. Peutz en Heerlen* [1896-1974], *architectuurkaart* [Heerlen 1990]; P.V. DELHEIJ EN

M.J.M. PUT, *Heerlen Peutzstad* [Heerlen 1994].

48. F.P.J. PEUTZ, 'Het Monseigneur Laurentius Schrijnenhuis op den Molenberg te Heerlen', in: *Heerlen als mijn- en industriestad het middelpunt van de Limburgse (mijn)industrie* [Mijnnummer 1936] 7-9.

49. V. DELHEIJ, *Rapport DoCoMoMo Heerlen* [Heerlen 1993], inventarisnummer 7.

50. GA Heerlen, Persberichtencollectie, Rubr. 11, doos 7a.

51. M. VAN DIJK EN H.J. KUIJPERS, *Langs wegkruisen en kapellen in Heerlen* [Heerlen 1996], 26.

52. V. DELHEIJ, 'Neogotiek in Heerlen en in het bijzonder de neogotische kapel van het Savelbergklooster', in: *LvH* 41 [1991] 60-74.

53. J.P. VAN VONDEREN, 'Het verhaal van de broeder met de nieuwe jas', in: *40 jaren spoor en mijnen in Zuid-Limburg* [Heerlen 1936] 215-219.

54. J.L. JANSEN, *Leven en werken van de dienaar Gods mgr. Petrus Joseph Savelberg* [Hilversum 1947], 119-124.

55. M. MOLENAAR, *Peter Jozef Savelberg, een priester van Heerlen* [Hilversum 1940], 101.

Kanttekeningen bij de stelling dat het oud-adellijke geslacht Van Haren afkomstig is van kasteel Haeren

F. M. GERARDS

De achternaam 'van Ha[e]ren' is in en rond Zuid-Limburg geen onbekende. Vaak wordt deze naam in verband gebracht met Borgharen bij Maastricht, maar ook met kasteel Haeren bij Voerendaal. Het Friese adellijke geslacht Van Haren bijvoorbeeld zocht en 'vond' zijn wortels bij kasteel Haeren.

Overtuigend zijn al de onderzoeken en speculaties overigens niet. Wat was er eerder, de familienaam of de kasteelnaam? Anders gezegd: werden de families naar de kastelen genoemd of de kastelen naar hun bezitters? En om het nog verwarrender te maken: er zijn ook zeker twee buurtschappen in de buurt die de naam droegen en dragen. Bij Aken is een oud dorpje met de naam Haeren, en bij Tongeren een gehucht met de naam Haren.

Dr. Frans Gerards is woonachtig op kasteel Haeren en verdiept zich al vele jaren in de geschiedenis van het kasteel en zijn bewoners. Hij heeft de onderzoeksresultaten en redeneringen van de verschillende auteurs eens naast elkaar gezet. Hij heeft zich voornamelijk gebogen over de aanspraken van de oud-adellijke familie Van Haren.

Door verschillende auteurs werd en wordt beweerd dat kasteel Haeren te Voerendaal de bakermat is geweest van het adellijke geslacht Van Haren. Het kasteel zou aan deze familie zelfs zijn naam te danken hebben. In deze bijdrage gaan we na door wie dit wordt gezegd en hoe men tot deze uitspraken is gekomen. Daarna volgen enkele kritische kanttekeningen en overwegingen.

Gedocumenteerde eigenaren

De griffier van de Keurkeulse Mankamer te Heerlen, S.N. Schils, stelde in 1775 aan de hand van het register der leenverheffingen een lijst van eigenaren samen van het land-

goed Haeren te Voerendaal.¹ De door Schils samengestelde lijst van eigenaren werd voor het eerst gepubliceerd in de 18de eeuw door de predikant en professor Bachienne.² Hij tekende hierbij aan dat het kasteel van oudsher heeft toebehoord aan het adellijke geslacht Van Hoensbroek. In 1912 werd dit nog eens bevestigd door de historicus en archivaris Flament, waarbij tevens werd opgemerkt dat Haeren één van hun voornaamste bezittingen was.³

Wat Bachienne en Flament hier vaststellen omtrent de oudste bezitters van Haeren is niet juist. In 1967 verwees de historicus Van de Venne namelijk naar een charter dat aantoonde dat, vóórdat het kasteel in bezit was van het geslacht Van Hoensbroek, er op zijn

minst één andere eigenaar is geweest.⁴ Op 2 juli 1371 verklaarde ene Herman genaamd Huyn, ridder, dat hij van heer Frederik, aartsbisschop van Keulen, de hof Haren met alles wat daartoe behoorde in leen ontvangen had. Ter delging van zijn schulden had een zekere *Wilhelmus de Munkenbeke* de hof Haren in de parochie Voerendaal, met bebouwde en onbebouwde landerijen, weiden, beemden, bossen enzovoort, groot 115 bunder, aan de ridder Herman verkocht. De koopprijs bedroeg zeventienhonderd dubbele mottoenen. De aartsbisschop had Herman, na de leenhulde en het afleggen van de eed van trouw, met Haren en aanhorigheden beleend.

Tot 1671 bleef Haeren in bezit van het geslacht Van Hoensbroek. Daarna kwam het door het huwelijk van Geertruid van Hoensbroek met Jan Karel van Haudion Gibrechies in bezit van deze laatste familie.⁵

Het geslacht Van Haren als oudste bezitters

Verschillende regionale geschiedschrijvers beweren echter dat Haeren nog oudere bezitters heeft gehad. Eind 13de, begin 14de eeuw zou het in bezit zijn geweest van het oud adellijk geslacht Van Haren. In het laatste kwart van de 13e eeuw oefenden leden van dit geslacht, namens de hertog van Brabant, de voogdij uit over Maastricht.⁶

Tevens waren verschillende leden van dit geslacht 'Heer van Borgharen'.⁷ Aan dit geslacht, dat het landgoed gedurende langere tijd in zijn bezit zou hebben gehad, zou het kasteel ook zijn naam te danken hebben.

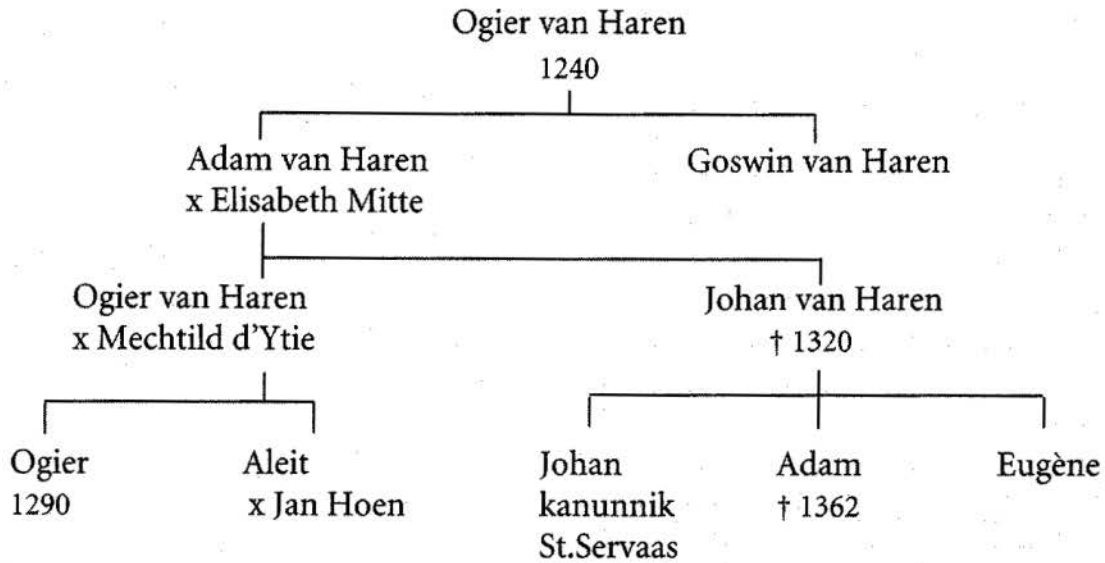
De eerste die dit beweert is Slanghen in 1859.⁸ In 1865 herhaalde hij dit: *'Het kasteel schijnt zijnen naam ontleend te hebben aan de oud Ridderlijke familie van Haren, uit welke het tegelijk met de Voogdij van Maastricht bij huwelijk zal overgegaan zijn aan het geslacht der Hoen tzo Broeck'*.⁹ Omdat een bronvermelding ontbreekt is het moeilijk na te gaan hoe Slanghen tot deze uitspraak kwam. Vermoedelijk is hij hiertoe geïnspireerd door de in 1849 door Perreau in de *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique* gepubliceerde stamtafel van het geslacht Van Haren. In deze stamtafel gaat het met name om het Friese geslacht Van Haren. Zeker is dat Slanghen voor zijn publicatie in 1859 deze stamtafel heeft geraadpleegd.¹⁰

In 1873 kwam Habets met nóg verdergaande uitspraken.¹¹ Hij had eveneens de stamtafel van Perreau geraadpleegd en ook een in 1861 verschenen boekje van Klijnsma over het Friese geslacht Van Haren.¹² Dit boekje eindigde met de complete stamboom. Vervolgens stelde Habets dat Jan van Haeren [Voerendaal] de stamvader is van de Friese Van Harens. Buiten de heerlijkheid Borgharen was de familie onder meer in bezit van het slot Haeren onder Voerendaal. Verder

Tabel 1: Eigenaren van kasteel Haeren volgens Schils

1.	1518	Herman Hoen, heer van Hoensbroek
2.	1632	Daniel van Hoensbroek, heer van Oud-Valkenburg
3.	1671	J.C. de Haudion de Gyberchy
4.	1684	Baron Louis Ulrich de Haudion de Gyberchy
5.	1701	Baron George van Tunderfelt
6.	1722	Johan Adam Clermont
7.	1731	Esaias Clermont
8.	1752	Johan Arnold Clermont
9.	1770	W.H. van Panhuys

Tabel 2: Het begin van de Friese stamtafel

wees hij op het huwelijk van ene Aleijdis van Haren met Johan tzo Broeck waardoor Haeren in bezit zou zijn gekomen van het geslacht Van Hoensbroek. Opvallend is dat in 1929 ook Freiin von Coels von der Bruggen van mening was dat kasteel Haeren te Voerendaal het stamslot is van het Limburgse adellijke geslacht Van Haren. Het geslacht zou zich zelfs naar dit slot hebben genoemd.¹³

Nadien werd dit alles nog eens nagezegd door De Crassier, van Hommerich en Welters, en Groneman.¹⁴ Het meest stellig was W.J. Lindelauf. In 1951 publiceerde hij een tweetal artikelen met als titel: *'Het adellijke geslacht van Haren te Voerendaal'*.¹⁵ Hij baseerde zijn uitspraken volledig op de eerder vermelde stamboom.

Het Friese geslacht Van Haren

De Friese adellijke familie Van Haren is oorspronkelijk niet uit Friesland afkomstig. In zijn overzicht van een aantal genealogieën van voorname adellijke geslachten bespreekt Ferwerda het geslacht Van Haren dan ook in het tweede deel van zijn boek *'Genealogieën van genaturaliseerde adellijke familiën in*

Friesland'.¹⁶ Volgens Van de Venne is het zeker dat de Friese familie uit Aken stamt. In de 14e en 15e eeuw bekleedde deze familie daar bestuurlijke functies, onder andere het burgermeesterschap.¹⁷ Vermoedelijk om in Friesland hun adeldom te bewijzen liet de bekende Friese dichter Willem van Haren (1710-1768) een stamboom maken van zijn geslacht. Deze dateert uit 1756 en bevindt zich in het Rijksarchief in Friesland.¹⁸

Het zijn deze stamboom en een genealogische aantekening die aanwijzingen geven over Haeren te Voerendaal als stamslot van het geslacht Van Haeren. Het begint al met de aanhef van de stamboom: *'Afcomste van de seer oude Heerlyck en Ridderlyck Huys van Haren gelegen in den Lande van Valkenburgh, Over-Mase, onder de Banck van Heerle in Voerendaal begrijpende onder zijn Jurisdictione Laethoff en Chynshof, etc.'* Vervolgens is er een genealogische aantekening van Willem van Haren de Ambassadeur [1626-1708] betreffende een huwelijk in de 14de eeuw: *'Jan Hoen van den Broeck, castelein van Valkenburgh anno 1311 trout Alith dochter van Ogier van Haren vooght van Maastricht: met deese vrouw heeft hij behylyckt dat huys en hoff van Haren gelegen in het kerspel van Voe-*

rendaal'.¹⁹ Door dit huwelijk zou Haeren dus in bezit zijn gekomen van het geslacht Van Hoensbroek.

Deze aantekening laat zien dat de Friese familie al gedurende langere tijd met deze stamboom bezig is geweest. Dat blijkt ook uit de drie bewijzen van echtheid die aan de stamboom zijn toegevoegd. Naast een ongedateerd bewijs is er één uit 1663 en één uit 1756. Tot slot, zo wordt vermeld, is ene Johan van Haren, wiens echtgenote onbekend is, in 1320 gestorven en in de kerk van Voerendaal begraven. Hij wordt gezien als de stamvader der Friese Van Harens. Ogier van Haren, voogd van Maastricht en gehuwd met Mechtild d'Ytie, was zijn broer. Johan en Ogier zouden zonen zijn van Adam van Haren en Elisabeth Mitte. Johan had een zoon, Adam genaamd. Deze was gehuwd met Van den Bungaert, stierf in 1362 en werd eveneens in Voerendaal begraven.

In tabel 2 zijn bovenstaande stamboomgegevens samengevat. Deze samenvatting bevat het begin van de Friese stamboom.

Kritische kanttekeningen

Op de eerste plaats: de eerder vermelde lijst van eigenaren van Schils maakt geen melding van een Van Haren als eigenaar. Dat is op zich niet vreemd want Schils is niet verder terug gegaan dan 1518. Maar zelfs als hij verder was teruggegaan is het onwaarschijnlijk dat hij een Van Haren als bezitter was tegengekomen. In het archief der Keurkeulse Mankamer bevinden zich namelijk geen leenverheffingen van vóór 1401.²⁰

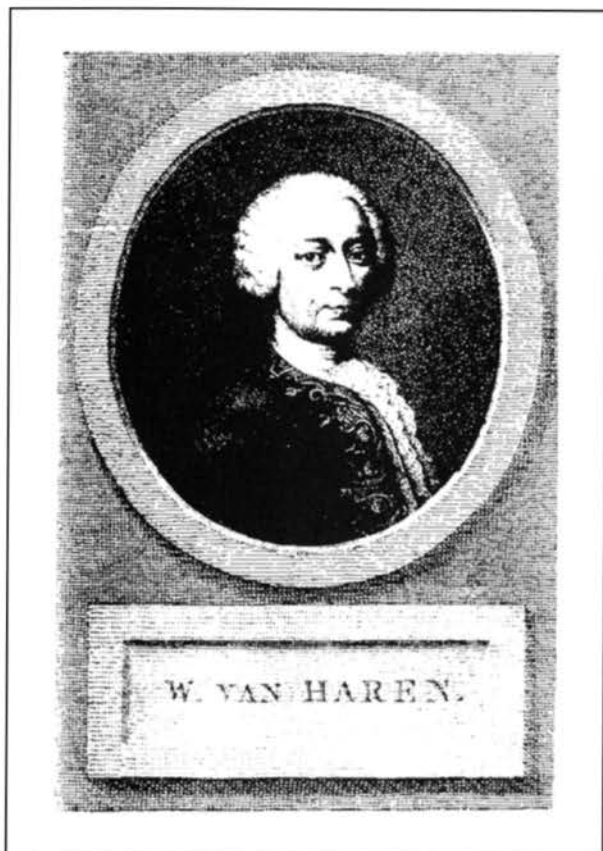
Bovendien heeft Van de Venne in 1949 aan de hand van oorkonden een aantal genealogische gegevens over het geslacht Van Haren bijeen gebracht.²¹ De naam 'Johan van Haren', waarvan in de stamboom wordt beweerd dat hij bezitter is van het slot Haeren te Voerendaal, wordt verschillende keren genoemd. Echter uit niets blijkt dat er daadwerkelijk een Johan van Haren is geweest die in 1320 is overleden en in de kerk te Voer-

rendaal begraven. Wel komt een Johan van Haren voor die in 1295 'dominus de Haren' was (bedoeld is: heer van Borgharen) en voor 1319 is overleden. Deze Johan had geen zoon maar waarschijnlijk wel een broer die Adam heette, eveneens heer van Borgharen was en in 1360 nog leefde. Deze Johan had zeker geen broer die Ogier heette. Johan had wel een oom en een neef die Ogier heette, namelijk Ogier I (voogd van Maastricht) en Ogier II [schout en voogd van Maastricht]. Verder vermeldde Van de Venne ook het huwelijk van Aleidis van Haren met Johan Hoen. Elders rekende hij dat echter tot de onbewezen stamreeks.²²

De goed gedocumenteerde stamboomgegevens van Van de Venne ondersteunen de bevindingen van de 18e-eeuwse Friese stamboommakers niet. Er is dus reden genoeg om bij het begin van de Friese stamreeks vraagtekens te zetten.

Een vreemd en onverklaarbaar gegeven in de Friese stamreeks is de mededeling dat het slot Haeren te Voerendaal, na Johan van Ha[e]ren, in handen kwam van de dochter van zijn broer Ogier. Als het Johan van Haren had toebehoord, zou de meest voor de hand liggende oplossing zijn geweest dat het was toegekomen aan zijn zoon Adam of Eugène en niet aan zijn nicht Aleidis.

Maar ook bij de bewijzen van echtheid, die aan de Friese stamboom zijn toegevoegd, zijn vraagtekens te zetten. Het eerste bewijs betreft een verklaring van het stadsbestuur van Aken, gedateerd 3 september 1663. Om die verklaring los te peuten is de eerder genoemde Willem van Haren de Ambassadeur persoonlijk met al zijn gegevens betreffende het geslacht Van Haren van Friesland naar Aken gereisd. Hij legde daar schriftelijke stukken over, onder andere verzegelde brieven, en vertelde wat hij zoal van zijn ouders had gehoord. Het stadsbestuur, onder meer vertegenwoordigd door 'Hr. Johan Bertram von Wylre zu Hegem und Diepenbendt' en 'Hr. Wilhelm von der Heyden, genant Belderbusch zu Streuersdorf respective

Gravure van de Friese dichter Willem van Haren

abgestandener Burgemeister dieser Statt, bevestigde dat het geslacht Van Haren gedurende enkele honderden jaren bestuurlijke taken te Aken had vervuld. Verder: het geslacht had een goede reputatie, er waren huwelijken geweest met andere voorname geslachten en verschillende dochters hadden hun intrede gedaan in adellijke kloosters. Na dit alles uitvoerig te hebben besproken en gedocumenteerd had Willem van Haren *'einen bestandigen schein begert'*. Die kreeg hij ook. De stukken die hij had overgelegd, hadden kennelijk zoveel indruk gemaakt dat men hem die verklaring niet meer kon weigeren.

Zonder afbreuk te willen doen aan bovenstaande verklaring kan deze toch moeilijk worden gezien als een strikt bewijs. Er wordt namelijk geen enkele melding gemaakt van de door Willem van Haren overgelegde stukken noch van de wijze waarop een en ander is gecontroleerd. Bij het lezen van de verklaring ontkomt men niet geheel aan de indruk dat Willems' persoonlijke overtuigingskracht

een belangrijke rol heeft gespeeld bij het verkrijgen van de verklaring.

De tweede verklaring betreft een niet gedaateerd *'Extract uit de oude registers der paters Predikheren binnen Maastricht, raekende de oude en zeer edele familie van myn herre, Adamus van Haren ende zyne naekomelingen'*. Deze verklaring kan al evenmin als een strikt bewijs worden gezien. Er worden slechts een aantal perkamenten brieven geciteerd die bevestigen dat enkele leden van het geslacht Van Haren te Maastricht belangrijke functies hebben vervuld. De verklaring is ondertekend door ene F. Johannes van Dalen, priester.

Het derde bewijs van echtheid betreft een verklaring van de *'Raedt van Haere Keyserlycke Ende Conincklyke Majesteyt de Coninginne van Hongarien ende Bohemien, etc.'* De verklaring is afgegeven in Brussel op 9 januari 1756 en wekt de indruk dat de controle veel strenger is geweest. Willem van Haren, de dichter, overlegde *'geloofwaardige bescheiden ende preuven, autentieck, soo ende gelyck testamenten, codecillen, houwelyckze voorwaarden, scheydinghe ende deylinghe, als andere geloofwaardige acten ende notitien van familien'*. De stamboom, zo werd verklaard, was *'deughdelyck'* opgesteld en conform de oorspronkelijke stukken. Ofschoon dat toentertijd wel niet gebruikelijk zal zijn geweest, ontbreekt echter ook hier een verwijzing naar de overgelegde stukken waardoor de afgegeven verklaring niet te controleren valt en derhalve als strikt bewijs discutabel is. Hierbij moet men niet uit het oog verliezen dat Willem van Haren vanaf 1748 tot aan zijn dood in 1768 te Brussel verbleef. Hij vervulde hier onder meer de functie van ambassadeur aan het hof van Prins Karel van Lotharingen, Gouverneur-Generaal der Oostenrijkse Nederlanden.²³ Of en in hoeverre deze functie en het langdurige verblijf aldaar mede van invloed is geweest op het krijgen van de gewenste verklaring is onbekend, maar een of andere vorm van beïnvloeding kan niet worden uitgesloten.

Overwegingen

De stelling dat het kasteel te Voerendaal de familie Van Haren als oudste bezitters heeft gehad, is geheel en al gebaseerd op de 18e-eeuwse genealogie van de Friese Van Harens. Aangezien echter met betrekking tot de in deze genealogie vermelde feiten, zoals in het voorafgaande vermeld, geen primaire bronnen zijn aan te wijzen en deze feiten soms zelfs in strijd zijn met genealogische gegevens die wel vast staan, kan de door de Friese Van Harens samengestelde stamboom niet als een bewijs worden gehanteerd.

Dit concluderend kan men de kwestie van de Van Harens als oudste bezitters van het kasteel te Voerendaal echter niet als helemaal afgedaan beschouwen. De kwestie blijft namelijk vragen oproepen.

Zo is het vrijwel zeker dat in de 14e en 15e eeuw een familie Van Haren in en om Voerendaal bezittingen heeft gehad. Maar of dat steeds dezelfde familie was of dat het om verschillende families ging, is niet vast te stellen. We illustreren dat met twee voorbeelden. Het eerste voorbeeld betreft de verdwenen hoeve Houffalize te Ubachsberg. Deze werd in 1437 verheven door Adam van Haeren, zoon van Gerard. Adam was gehuwd met Agnes von Weijer. Na Adam kwam de hoeve in bezit van diens zoon Gerard die gehuwd was met Bonifacius Colyn. Hun dochter Anna trad in het huwelijk met Werner de Merode-Houffalize.²⁴ De hier vermelde stamreeks stemt feilloos overeen met de eerder vermelde Friese stamboom. Eveneens is er een grote overeenkomst met de stamboomgegevens die door Macco en Freiin von Coels von der Bruggen bijeen zijn gebracht.²⁵ Dat zou erop kunnen wijzen dat de voorouders van het Friese geslacht Van Haren, waarvan Van de Venne heeft vastgesteld dat ze in ieder geval uit deze streek afkomstig zijn, in Voerendaal bezittingen hebben gehad. Het tweede voorbeeld betreft het riddergoed Ter Veurdt, een groot leen van Valkenburg. In 1386 behoorde

Gravure van de Friese dichter Onno Zwier van Haren.

dit toe aan Johan zoon van Koenraad van Haeren: *'Johan Koenen, son van Haren is man van den hoff Ter Vurde mit 2 cleynen hoven. Item derselve bezit een leen van v boenre, gelegen opten Berch, dat brituckartz was'*.²⁶ Genoemde Johan en Koenraad worden in de Friese stamboom niet vermeld. Daaruit kan niet worden geconcludeerd dat ze dan ook niet tot het Friese geslacht behoren. Dat laatste kan wel. Maar het kan net zo goed om een geheel andere familie gaan. Als, zoals uit deze twee voorbeelden blijkt, een of misschien wel meer families met de naam 'Van Haren' in en om Voerendaal bezittingen hebben gehad dan is het merkwaardig dat uitgerekend het gelijknamige bezit niet hun eigendom zou zijn geweest.

Het blijft verder vreemd dat een Friese adellijke familie in de 18e eeuw uitgerekend het kasteel te Voerendaal bestempeld als hun stamslot. Aangezien de Voerendaalse familie Van Haren, volgens de Friese stamreeks, duidelijk verwant is met de Maastrichtse tak,

waarvan verschillende leden zelfs 'heer van Borgharen' zijn geweest, zou het meer voor de hand hebben gelegen het kasteel te Borgharen als stamslot aan te wijzen. Maar nee, men 'kiest' voor Voerendaal. Ervan uitgaande dat de 18de-eeuwse stamboommakers hun werk serieus hebben gedaan, kunnen er twee dingen aan de hand zijn: [a] er zijn vergissing in het spel of [b] men heeft stukken onder ogen gehad die verloren zijn gegaan.

Een mogelijke vergissing betreft de naamsverwisseling van kasteel Borgharen met Haeren te Voerendaal. Beide kastelen wor-

den vaker aangeduid met dezelfde naam: namelijk Haren. Hun beider eigenaren worden vervolgens aangeduid met dezelfde titel, namelijk 'heer van Haren'. Zo worden in verschillende oude geschriften leden van de Maastrichtse tak niet aangeduid als 'heer van Borgharen' maar als 'heer van Haren'. In de *'Regesten der Reichsstadt Aachen'* bijvoorbeeld wordt in 1276 melding gemaakt van Adam van Haren, waarvan met zekerheid kan worden gezegd dat hij twee broers had, namelijk Ogier en Goswinus, en 'heer van Borgharen' was.²⁷ In de desbetreffende oor-

Het dorpje Haaren ten noordoosten van Aken op een landkaart uit 1925. Mogelijk moeten we de oorsprong van de Zuid-Limburgse familienaam Van Ha(a)ren hier zoeken.

Kasteel Haeren te Voerendaal.

konde wordt hij echter aangeduid als *'Herr von Haren'*. In de index van bovengenoemd werk staat vervolgens dat 'Haren' bij Heerlen ligt! Een verkeerd verband wordt zo gauw gelegd! Nog een voorbeeld. In 1296 wordt melding gemaakt van ridder Ogerus. Dit is de broer van de zojuist genoemde Adam en Goswinus. Hij wordt aangeduid als 'heer van Haren en voogd van Maastricht'. Van Homerich en Welters beweren, overigens zonder bronvermelding, dat deze Ogier van Haren in 1296 bezitter was van het kasteel te Voerendaal.²⁸ Kennelijk zijn ook zij ten prooi gevallen aan naamsverwisseling.

Een tweede vergissing die mogelijk is, betreft verwarring omtrent de verschillende betekenissen die de toevoeging 'Van Haren' achter een naam kan hebben. De toevoeging kan verwijzen naar het geslacht Van Haren, naar het bezit [kasteel Borgharen of Haeren te Voerendaal] of naar het dorp van herkomst. Bij dit laatste valt te denken aan de buurtschap Haaren bij Aken en Haren bij Tongeren, maar ook aan het dorpje Haaren in de Selfkantkreis Geilenkirchen-Heinsberg, gelegen ten noorden van Waldfeucht. Dit

laatste plaatsje kent een opmerkelijk aantal restantanten van middeleeuwse versterkte huizen.²⁹

Zo wijst De Win erop dat een nazaat van het geslacht Van Hoensbroek, woonachtig op kasteel Haeren, zich naar dit bezit noemde en derhalve 'Hune van Haren' heette. Ook de familie Van Panhuys, die in 1770 het kasteel in eigendom kreeg, voegde graag 'Van Haeren' aan hun familienaam toe. Oppenhoff verwees in 1893 naar een Dietrich von Hairen die in de 15e eeuw leefde te Burtscheid. Volgens Oppenhoff was de familie genoemd naar het dorp Haaren bij Aken.³⁰

Dit interessante gegeven maakt dat we de herkomst van de middeleeuwse Akense bestuurdersfamilie Van Haren beter in dit dorp kunnen zoeken dan in Borgharen of het Voerendaalse Haeren. Sterker nog: het is goed mogelijk dat kasteel Haeren is vernoemd naar telgen van het Akense geslacht Van Haren, oorspronkelijk afkomstig uit het dorpje Haaren, gelegen nabij de oude Rijksstad.

Met andere woorden, wanneer achter een

voor- en/of achternaam 'Van Haren' staat, kan dit verschillende betekenissen hebben: geslachtsnaam of een verwijzing naar kasteel of dorp. Welke betekenis dan in het geding is, en welk kasteel of dorp, is vaak niet te achterhalen.

De mogelijkheid dat er belangrijke genealogische gegevens verloren zijn gegaan, kan niet worden uitgesloten. De Friese Van Harens hebben namelijk verschillende branden meegemaakt. De eerste was in 1732. Willem van Haren bewoonde toen het voorouderlijk slot te St. Anna Parochie. In de maand december, terwijl hij zelf afwezig was, ontstond er op een morgen brand in zijn woning. In het huis waren veel belangrijke papieren van zijn voorouders aanwezig, onder andere een journaal van Daem van Haren over de inneming van Den Briel door de Geuzen.³¹ Van een tweede brand is sprake op 20 oktober 1776 bij Willem's broer Onno Zwier [1713-1779], eveneens een bekende dichter en wonende te Wolvega.³² De brand ontstond in de bibliotheek die bestond uit drie vertrekken. Van twee vertrekken zijn alle boeken en papieren verloren gegaan.

Tot slot nog het volgende. De Friese stamboommakers beweren dat twee Van Harens, te weten Johan [overleden in 1320] en Adam [overleden in 1362] in de kerk van Voerendaal zijn begraven. Helaas is ook dit gegeven niet te verifiëren. Zou dat wel het geval zijn geweest, dan zou dat de geloofwaardigheid van de bewering dat hun voorouders van Voerendaal afkomstig zijn, ten goede zijn gekomen. Dat beiden in de kerk van

Voerendaal begraven zijn, is overigens niet geheel ondenkbaar. A.J.A. Flament vermeldt namelijk in 1910 dat in de kerk van Voerendaal bij het oxaal drie oude grafstenen liggen. Volgens hem zijn ze omgekeerd in de vloer gelegd waardoor helaas niet is te achterhalen wie hier begraven zijn.³³

Conclusie

Voor de stelling, dat het adellijke geslacht Van Haren de oudste bezitters zijn geweest van het gelijknamige kasteel te Voerendaal, is geen enkel authentiek historisch bewijs aan te voeren. Bijgevolg komt ook de stelling, dat het kasteel aan deze familie zijn naam heeft te danken of omgekeerd, dat deze familie zijn naam dankt aan het gelijknamige kasteel, op losse schroeven te staan. Hetzelfde geldt voor de stelling dat Haeren dus het stamslot is van de bekende 18de-eeuwse Friese dichters Willem en Onno Zwier van Haren. Deze stellingen berusten óf op een vergissing, óf ze zijn gebaseerd op historisch materiaal dat verloren is gegaan, en zijn dan helaas niet meer verifieerbaar.

Het lijkt een vruchtbaar idee om verder onderzoek naar de herkomst van de kasteelnaam Haeren en de familienaam Van Haren [en varianten] mede te richten op de Akense buurtschap Haaren en zijn middeleeuwse bewoners. In de late Middeleeuwen waren Heerlen en omstreken sterk gericht op de Rijksstad Aken. En vele gegoede Akense burgers hadden in deze contreien bezittingen.

Noten:

1. GA Heerlen, Archief adellijk leengoed Haeren te Voerendaal, 'Haeren en het swarte goed ten Neelen Leenen der ceur-ceulse mancamere tot Herlen'.
2. W.A. BACHIEUNE, *Beschryving der Vereenigde Nederlanden*, [Amsterdam/Utrecht 1789], 1047.
3. GA Heerlen, Archief adellijk leengoed Haeren te Voerendaal, 'Het adellijk huis Haren onder Voerendaal, Maastricht 8 april 1912'. Het handgeschreven

- stuk is ondertekend door de Rijksarchivaris Flament. In 1913 werd dit stuk gepubliceerd in *De Maasgouw* en een variant ervan in 1921 in het tijdschrift *Buiten*.
4. J.M. VAN DE VENNE, J.TH.H. DE WIN EN P.A.H.M. PEETERS, *Geschiedenis van Hoensbroek* [Hoensbroek 1967], 38
 5. J.M. VAN DE VENNE e.a., *Geschiedenis van Hoensbroek*, 275.
 6. G.W.A. PANHUYSEN, *Studiën over Maastricht in de*

dertiende eeuw [Maastricht 1933], 100-103.

7. J.M. VAN DE VENNE, 'Bijdrage tot de geschiedenis der voormalige heren van Borgharen', in: *Msg* 68 (1949) 43-48; J.M. VAN DE VENNE, 'Het geslacht van Haren', in: *Msg* 70 (1951) 68-70.

8. EG. SLANGHEN, *Het Markgraafschap Hoensbroeck gevolgd door geschiedkundige aantekeningen over het voormalig land van Valkenburg* [Maastricht 1859], 140.

9. EG. SLANGHEN, *Bijdrage tot de geschiedenis van het tegenwoordige Hertogdom Limburg* [Amsterdam 1865], 97.

10. M. PERREAU, 'Genealogie de la FAMILLE VAN HAREN; dressée par un membre correspondant de l'Academie d'Archeologie de Belgique,' in: *Annales l'Academie d'Archeologie de Belgique*, 1849, 242-252; Slanghen vermeldde deze publicatie in 1859 in een voetnoot op p. 136.

11. J. HABETS, 'De voormalige Heerlijkheid Borg-haren', in: *PSHAL* 10 (1873) 426-434.

12. S.F. KLIJNSMA, *Geschiedkundige Herinneringen uit de voormalige grietenijen Oost- en West-Stellingwerf, hoofdzakelijk aangaande het geslacht der Van Haren's* [Meppel 1861].

13. L. VON COELS VON DER BRUGGHEN, 'Die Schöffen des Königlichen Stuhls von Aachen von den frühesten Zeit bis zur endgültigen Aufhebung der reichsstädtischen Verfassung', in: *ZAGV* 50 [1928], 183.

14. L. BARON DE CRASSIER, 'Dictionnaire historique du Limbourg Neerlandais, de la periode féodale a nos jours', in: *PSHAL*, 71 (1935), 368 en 369; L. VAN HOMMERICH EN F. WELTERS, *Gedenkboek Voerendaal* [Heerlen 1949], 65; W. GRONEMAN, *Kastelen in Zuid-limburg* [Beek 1960], 58.

15. W. LINDELAUF, 'Het adellijke geslacht Van Haren te Voerendaal', in: *LvH* 1 [1951] 7-15; W. LINDELAUF, 'Het adellijke geslacht Van Haren te Voerendaal', in: *LvH* 1 (1951) 32-37.

16. A. FERWERDA, *Adelyk en aanzienlyk wapenboek van de zeven provinciën; waar by gevoegt zyn een groot aantal genealogiën van voorname adelyke en aanzien-*

lyke families [Leeuwarden 1760].

17. J.M. VAN DE VENNE, 'Bijdrage tot de geschiedenis der voormalige heren van Borgharen', in: *Msg* 68 [1949], 46.

18. RA Friesland, Voorlopig familiearchief Van Haren (1427) 1527-1825 (1869), inv.nr. 6.

19. RA Friesland, Voorlopig familiearchief Van Haren (1427) 1527-1825 (1869), inv.nr. 2.

20. J.M. VAN DE VENNE, *Inventaris van het archief der keurkeulse Mankamer te Heerlen* [Maastricht 1929], 2.

21. J.M. VAN DE VENNE, 'Bijdrage tot de geschiedenis der voormalige heren van Borgharen', in: *Msg* 68 [1949], 43-48.

22. J.M. VAN DE VENNE e.a., *Geschiedenis van Hoensbroek*, Bijlage VIII, Stamreeks van het adellijk geslacht van Hoensbroek.

23. S.F. KLIJNSMA, *Geschiedkundige Herinneringen*, 59.

24. L. VAN HOMMERICH EN F. WELTERS, *Gedenkboek Voerendaal*, 44.

25. H.F. MACCO, 'Schloss Kalkofen und seine Besitzer', in: *ZAGV* 25 [1928], 136; L. VON COELS VON DER BRUGGHEN, 'Die Aachener Schöffen', in: *ZAGV* 50 [1928], 185, 189.

26. L. VAN HOMMERICH EN F. WELTERS, *Gedenkboek Voerendaal*, 59.

27. W. MUMMENHOFF, *Regesten der Reichsstadt Aachen, Erster Band 1251-1300* [Bonn 1961], 323.

28. G.D. FRANQUINET, *Beredeneerde inventaris der oorkonden en bescheiden van het klooster der predikheren te Maastricht* [Maastricht 1880], 32.

29. M. MÜLLER-WILLE, *Mittelalterliche Burghügel ('Motten') im nördlichen Rheinland* [Köln/Graz 1966], 92-94.

30. TH. OPPENHOFF, 'Die Aachener Sternzunft', in: *ZAGV* 15 (1893), 281.

31. F.C. WIEDERER, *De Geusen. Proeve van een vaderlands gedicht door Jonkheer Onno Zwier van Haren, Fries Edelman* [Zutphen 1898], v.

32. S.F. KLIJNSMA, *Geschiedkundige Herinneringen*, 35-44.

33. A.J.A. FLAMENT, 'Voerendaal', in: *Msg* 32 (1910), 61.

Het mysterie van de dagtocht van Jan Köningstein

J. TURLINGS

In december 1999 werd op de televisie een detective uitgezonden. Inspecteur Morse, door een maagbloeding aan zijn ziekenhuisbed gekluisterd, werd geconfronteerd met een misdaad die zich een eeuw eerder had voorgedaan. Alleen door de beschikbare officiële stukken zorgvuldig te lezen, zijn hersens te gebruiken en een hulpje op aanvullende informatie uit te sturen, zag hij kans een aannemelijke hypothese op te stellen, waardoor hij kon aantonen dat de veroordeling destijds berustte op een politio-nale reeks blunders.

Door een bepaalde vraag werd ik enige tijd geleden weer geconfronteerd met het artikel van J.J.G. Albert: 'De dagtocht van Jan Köningstein te Heerlerheide op 12 mei 1797' in *Het Land van Herle* van januari en maart 1993. Destijds had ik het verhaal gelezen en het gezien als een amusante bijdrage aan mijn genealogisch materiaal, want Jan Köningstein komt ook in mijn genealogie voor. Om de gestelde vraag te kunnen beantwoorden moest ik het artikel nog eens doorlezen. Het bleek even amusant, maar tevens moest ik constateren dat de rechtzaak gewoon in de lucht was blijven hangen. Daar had ik nu, mogelijk onder invloed van Inspecteur Morse, toch niet helemaal vrede mee.

Wat was er nu eigenlijk gebeurd? Wat hadden de diverse getuigen van het voorval voor de rechtbank verklaard? Wat was werkelijkheid en wat was fictie? Ik besloot, net als Morse, ook eens te proberen op basis van de

aanwezige stukken en feiten de zaak te benaderen met een kritische en klinische geest. Het complete feitenmateriaal was in het artikel van Albert netjes op een rijtje gezet. Was er op basis van dat materiaal – en niets meer dan dat – niet tot een aannemelijke conclusie te komen? Laten we dat eens proberen.

Wie waren de spelers in het melodrama?

Allereerst de hoofdrolspeler, Jan Köningstein, 52 jaar, geboren in Aldenhoven, in militaire dienst geweest, dan stoffenhandelaar in Haarlem. Een uiterst mobiele figuur die behalve in Haarlem, ook in Amsterdam en Eindhoven heeft gewoond en uiteindelijk in Heerlerheide neerstrijkt. Hij wijkt daarmee in alle opzichten af van zijn medeschep-selen in die tijd, die voor het overgrote deel wonen, werken, trouwen en sterven in de plaats waar ze zijn geboren. Jan, aanvankelijk militair, en daarmee niet tot het meest eliteire deel van de gemeenschap behorend, weet zich zodanig op te werken, dat hij in Heerlerheide - Op de Kamp een grote boer wordt.

Dan hebben we de spelers van het tweede plan, de drie musketiers: Leonard Beckers, timmerman; Daam Keunen en Dries Sijs-termans, boerenknechten. Verder hebben we te maken met Mathias Severijns, knecht bij Jan en zijn broer, Johan Severijns, die in de herberg van Schifflers werkte.

Eerste bedrijf, de versie van Jan Königstein

Decor: De beemden achter de Keek en bij het kasteel Hoensbroek, later de herberg van Bouman en Schifflers, nog later het dorp Heerlerheide. Jan wandelt van de Kamp over de Keek in de richting van kasteel Hoensbroek. Onderweg ontmoet hij Elisabeth Jongen die dezelfde richting uit moet. Tegen het einde van zijn wandeling treft hij dan de drie musketiers. Deze heren geven hem een aframmeling. Vervolgens gaan zij gevechten eerst naar Bouman en dan naar Schifflers. Kennelijk zijn ze aan hun maat, want op de terugweg naar Heerlerheide trekken zij veel bekijks. Op 'de Hei' aangekomen bezoeken ze met een deel van hun aanhang de herberg van Vaes Smeets. Jan krijgt hier danig de hoogte, want als zijn knecht Mathias hem hier vindt om hem naar huis te brengen, moet Mathias hem ondersteunen. Jan wil niet naar zijn eigen huis en de knecht brengt hem bij zijn dochter die even verderop woont. Hier valt hij met zijn kleren aan in bed. Hij voelt zich al maar beroerder worden, kan zijn armen niet meer bewegen en roept de hulp in van chirurgijn Joseph Roebroek die hem verbindt. Wanneer we Jan kreunend in zijn bed achter laten, is daarmee het einde van de merkwaardige wandeling bereikt.

Er is nog een klein vervolg. De andere dag, als hij zich weer beter voelt gaat Jan op pad naar de Correctionele Rechtbank in Maastricht, dient daar een aanklacht in tegen de drie musketiers wegens mishandeling en eist genoegdoening. Als stuk van overtuiging moet hij zijn mantel achter laten. Wanneer het vervolgens tot een rechtzaak komt, is het bovenstaande de versie die Jan produceert.

Tweede bedrijf, de versies van de getuigen

Uit de aard van de zaak vertrouwt de rechter niet op de waarheidsliefde van de aankla-

ger. Hij zoekt en vindt maar liefst een twintigtal meer en minder willige getuigen. De eerste die wij achteraf nog eens oproepen is Servaas Smeets. Hij zag Jan aan het begin van zijn wandeling 'het broekske' intrekken. Als rechtgeaard dorpling snuffelde hij iets moois! Jan is daar aan 't rommelen geslagen met het fraaie vrouwtje Elisabeth Jongen, een jongedochter van niet onbesproken reputatie.

Tweede tot en met vierde getuige: een van de drie musketiers, Andries Sijstermans die met de andere twee kompanen een glas bier dronk. Er is daar toen een kind binnengestoven dat het heugelijke nieuws verspreidde dat Jan 'op Elisabeth lag!'. De dorpsomroep kwam in het geweer, zoals later nog zal blijken. Of de drie van die escapade nu wel of niet iets gezien hebben is niet duidelijk, maar zij trekken achter Jan aan en zij vinden hem naar hun zeggen liggende in een 'graaf'. Jan is dus duidelijk uitgeteld. Ze hebben hem toen meegenomen, waarbij Jan wilde dat Elisabeth Jongen hen vergezelde, eerst naar de herberg van Bouman en later naar die van Schifflers. Alles was dus uiteindelijk in goede harmonie verlopen. Later waren zij even harmonieus teruggekeerd naar Gen Hei. Daar de drie musketiers zich tegen een aanklacht moesten verdedigen, is hun verklaring niet per definitie de juiste. We zullen die dan ook met enige reserve registreren en eens zien of er getuigen pro of contra te vinden zijn.

En jawel, daar duikt de eerste getuige à charge op: Jan Hendrik Wery, een koopman uit Kerkrade. Hij had met zijn kar kolen op weg naar Vaesrade eerst een man en een meisje ontmoet en even later drie mannen. Toen het drietal net was gepasseerd drong er getier tot hem door en hij zag dat de vier mannen duidelijk ruzie hadden, maar verder heeft hij niets gezien. Een tweede getuige à charge vinden we in Gillis Moonen, een boterkoopman, die had gehoord dat Leonard Beckers, op het moment dat ze een herberg wilden binnen gaan, tegen Adam

De Kampstraat in Heerlerheide bij het kruispunt op de Bok, 1934.

Stadsarchief Heerlen, Fotocoll. nr. 5428.

Keunen zei: 'Als ge hem naar binnen laat gaan, dan verspeelt ge uw recht.' Wat precies de betekenis van die uitval was, is tijdens de rechtzitting jammer genoeg niet gebleken. Veel meer over hun verhouding tot elkaar is er niet in het dossier te vinden.

Een getuige die duidelijk uitspraak kon doen over het wel of niet beschadigen van Jan door ons roemruchte drietal, was de broer van Jans knecht, Johan Severijns die in de herberg van Schiffelers werkte. Johan was er, om wat voor reden dan ook, in het geheel niet op gebrand om een getuigenis af te leggen. Pas nadat hij, zoals later bleek, van Jan een Franse kroon en een paar duiven had gekregen, legde hij een voor Jan gunstige verklaring af.

Als we dan de andere getuigen maar even en bloc behandelen, dan blijkt dat de goeemeente een vrolijke optocht het dorp had zien binnenzwieren, waarvan de luidruchtige en met zijn armen zwaaiende Jan de kop was. Niemand had merkelijke schade aan,

noch ook maar enig bloed op zijn kleren gezien!

Tenslotte de laatste belangrijke getuige: Elisabeth Jongen. Zij was die dag tegen de middag op weg naar Hoensbroek, naar chirurgijn Kerkhofs en ontmoette aan de Keek onze Jan. Hij had, naar zijn zeggen, dezelfde bestemming, want hij moest met de chirurgijn 'omtrent mijn knegt gaan accorderen'. Bij het kasteel kwam ze ons illustere drietal tegen, die er onmiddellijk op los begonnen te slaan. Vervolgens waren ze gevijven naar een herberg gegaan, waar wat werd gedronken. Daarna is zij naar huis gegaan. Zij weet dus van de rest van de geschiedenis niets af.

Analyse van de getuigenissen

Vatten we de geschiedenis nu samen, dan kunnen we constateren dat het verhaal van Jan volledig wordt ondersteund door Elisabeth en door Johan Severijns. In de verklaring van de drie aangeklaagden vinden we

– natuurlijk – niets over de mishandeling. De getuigenis van Wery legt niet veel gewicht in de schaal. Hij heeft wel ruzie gehoord, maar dat kan heel goed een scheldpartij geweest zijn. Gezien heeft hij niets.

Achter de verklaring van Elisabeth kunnen we een vraagteken zetten. Gezien hun ‘verhouding’ kunnen we naar mijn mening spreken van een gekleurd verhaal. De rechter wilde de juistheid van haar verhaal natuurlijk ook natrekken, maar dat was niet mogelijk. Elisabeth zat in Holland. De rechtszaak kon daardoor niet afgesloten worden en het hele lijdensverhaal bleef daardoor in de lucht hangen.

De verklaring van Johan Severijns is dubieus, later zal dat blijken. Enerzijds was hij de broer van de knecht van Jan en anderzijds doen de Franse kroon en de duiven omkoping vermoeden. De verklaring van het illustere drietal kunnen we voor een deel terzijde leggen. Zij waren al te veel belanghebbend. Natuurlijk is er iets gebeurd. Er is ruzie geweest, maar wat het recht was dat Keunen zou verspelen en waarom, dat wordt uit de stukken niet duidelijk. Stellen we de verklaring van Jan tegenover de hunne, dan kunnen we een stuk niet-logica aanwijzen. Stel dat het drietal Jan werkelijk mishandeld heeft, dan ligt het voor de hand dat de mishandelde er zo snel mogelijk vandoor gaat, maar het zeker niet gezamenlijk op een drinken zet, niet alleen in Hoensbroek, maar later ook nog eens in Heerlerheide.

Daarnaast blijft de vraag open, wat de reden is geweest dat Jan mishandeld werd. Het antwoord op die vraag moeten we open laten, het dossier geeft hier geen antwoord.

Tenslotte de diverse verklaringen van de dorpelingen. De ene verklaring ondersteunt de andere: niemand heeft iets gezien aan Jan dat op mishandeling zou wijzen, zijn kleren waren niet aan flarden en hij kon zijn armen nog wonderwel gebruiken. ‘Niets had hem gehinderd bij het heffen van zijn glas en het stoppen van zijn pijp.’

Zelfs zijn knecht had van mishandelingen

niets gemerkt. Jan was kennelijk al teut toen hij op Gen Hei arriveerde en aan het eind van de rit zodanig dronken, dat zijn knecht hem naar huis moest loodsen. Bepaald niet het gedrag van iemand die kort tevoren een dracht stokslagen had geïncasseerd. Hiermee is het verhaal niet af. Het muisje blijkt nog een flinke staart te hebben.

Het verdere verloop van de zaak

Enkele losse feiten: Johan Severijns trekt zijn onder druk van de rechter zijn verklaring over Jans mishandeling in: hij heeft helemaal niets gezien. Elisabeth Jongen is spoorslags richting Holland vertrokken en daarmee heeft Jan niemand meer die zijn verhaal steunt. Het verhaal van Jan dat hij naar de chirurgijn moest om het meesterloon voor zijn knecht te betalen, wordt door Mathijs tegengesproken en de chirurgijn, op de man af gevraagd, verklaart dat hij helemaal geen betaling voor Mathijs had ontvangen. Dit onderdeel van het verhaal is niet zo belangrijk. Laten we het er maar op houden dat het Jans smoesje was om met Elisabeth aan te kunnen pappen.

Als Mathijs zijn meester naar huis wil loodsen, wil hij naar zijn dochter. Waarom niet naar huis? Omdat hij bang is van zijn vrouw een pak op zijn falie te krijgen! Ik meen dat dit een wat ongebruikelijke reactie is. Als vredestichter Mathijs Maria Magdalena vraagt om naar haar man te gaan, weigert zij pertinent. Ook al zo’n vreemde reactie.

De eerder gememoreerde alarmroep ‘Jan ligt op Elisabeth’ was natuurlijk als een vrolijk vuurtje het dorp rond gegaan en had ook Jans dochter bereikt en die aarzelde geen moment om haar moeder te informeren. Mirakuleuzerwijze juist op het moment dat Jan Maria’s weigering had geïncasseerd. Als een furie stoof ze achter haar dochter aan naar het bed waar de grote lijder lag te kreuken. Ze greep de vuurtang, haar dochter een stoel en de beide dames trokken van leer. ‘Vrederechter’ Mathijs zag kans de beide

furiën buiten de deur te werken en daarmee was dit deel van het drama achter de rug.

's Avonds droeg Jan Mathijs op om chirurgijn Roebroeck in Heerlen te gaan halen. Dan zien we van die kant ook al een merkwaardige reactie: Roebroeck wilde Jan niet behandelen, dan in het bijzijn van zijn vrouw. Het kostte Mathijs weer de nodige moeite om Maria Magdalena over te halen. Roebroeck kwam, verbond Jan en maakte een visum repertum op van liefst zes kwetsuren, plus de mededeling dat er bloed in Jans excrementen had gezeten. Bekijken we nu eens dat visum repertum.¹ Wat constateerde onze politie-arts avant la lettre – ik neem de tekst letterlijk over:

Den onderschreeven verklaart op den 2(de) mey 1797 geroepen en versogt zijnde, om naer den geslaagen Joannes Koenigsteyn te kommen, den zelve te visiteeren en te verbinden; soo heeft sig den ondergeteekenden, daernaer toe vervoegt en bevonden als volgen sal.

1. *1 Wond op het os frontis, de lengte van en gelid vingers, penetrieert tot op den oppone vritisch caput*
2. *Verscheijde contusionen op de linken en rechte schouder beijnen waar van de huyd zeer opgedreeven en met bloed onderloopen waar.*
3. *Eene contusio en regio lambares sinistra waar van de huyd opgedreeven waar.*
4. *Verscheyden contusionen op den linken arm, waarvan de huyd zeer opgedreven, en met bloed onderloopen waar.*
5. *Verscheydene contusionen op den rechte boven arm, waarvan de huyd zeer opgedreeven en met bloed onderloopen waar.*
6. *Eene fractur en os cabitus rechter seijde, waarvan de huyd zeer opgedreeven en met bloed onderloopen waar.*
7. *Den geslaagen verklaart dat sijn water en excrementen met bloet is vermengt geweest. Aldus gegeven op den 20 mey 1797 te Herle an het Vrije Gerechts. W. J. Roebroeck.*

Omdat hier een aantal Latijnse termen gebruikt werden, heb ik voor de vertaling de

hulp ingeroepen van een medicus: 1 Een wond van een vingerlid lengte, tot op het bot van het voorhoofdsbeen. 2 Wonden op de linker en rechter schouder, waarbij de huid opgezwollen is en met bloed doorlopen, een paar flinke blauwe builen dus.³ Een verwonding links aan de 'lambares', bloeddorlopen. Hier doet zich een probleem voor. De moderne medicus kon deze term niet thuisbrengen. Het kan een verwonding zijn op de schedel, daar waar zich de fontanel bevindt, maar dan moest de term *lambdares* zijn; als *lumbares* gelezen, kon het een verwonding zijn in de lendenen; een breuk van het heupbeen. 4 Verschillende verwondingen op de linkerarm, eveneens gepaard gaande met blauwe builen. 5 Dezelfde verschijnselen op de rechterarm. 6 Een breuk van de rechterkant van het ellebooggewricht, ook die weer gepaard met blauwe builen. 7 Bloed in de urine. Deze constatering, in verband gebracht met de derde verwonding, ondersteunt de vertaling van *lambares* door heupbeen.

Herbeoordeling door medici

Het is verwonderlijk dat de rechter aan dit visum zo weinig aandacht heeft geschonken, want hierin schuilt de oplossing van het mysterie, zoals ik nu zal aantonen. Om dit te kunnen doen, heb ik om de mening gevraagd van mijn medicus maar bovendien van een patholoog-anatoom!

Dat Jan 's avonds zijn armen niet meer kon bewegen, is nauwelijks te verwonderen als je armen en schouders zo toegetakeld zijn. Dat hij dat eventueel 's middags nog wel kon, zegt niet veel. Mijn medische kennis, die veel op eerste hulpposten heeft gewerkt, vertelde mij dat iemand die dronken is tot heel veel in staat is, zelfs tot lopen met gebroken benen of vechten met gebroken armen, zoals zij zelf ondervonden had. Door dit feit worden onze drie musketiers niet vrijgepleit.

Het repertum werd, als gezegd, ook aan een bevriende patholoog-anatoom getoond,

in eerste instantie zonder het verhaal van Jans wederwaardigheden te vertellen. Ik heb haar toen twee vragen gesteld:

1. Is het mogelijk dat deze verwondingen veroorzaakt werden door een aframmeling met stokken door een drietal stevige boeren-vlegels? of
2. Zouden deze verwondingen het resultaat kunnen zijn van een ontmoeting met een vuurtang, aangevuld met een stoel?

Het antwoord luidde: *'De verwondingen 1 tot en met 5 kunnen inderdaad veroorzaakt zijn door een aframmeling met stokken. Het feit dat er bloed in de urine zat duidt er op dat tenminste één nier geraakt is. Dit kan door een stokslag veroorzaakt zijn, maar die moet dan wel erg ongelukkig aangekomen zijn. De plaats van de diverse verwondingen duiden er op dat het slachtoffer gepoogd heeft de slagen af te weren. Uiteraard kunnen de verwondingen dan ook veroorzaakt zijn door de vuurtang'*. Dit antwoord liet dus beide mogelijkheden open.

Hierna vertelde ik haar het hele verhaal en dus ook het feit dat niemand bij de optocht in het dorp iets van mishandeling gemerkt had en toen kwam haar opmerkelijke uitspraak: *'Daar klopt iets niet! Als Jan inderdaad deze verwondingen had opgelopen in zijn ontmoeting met de drie musketiers, dan had hij dus ook zijn verwonding – en dat was een flinke – aan zijn voorhoofd. Een wond op die plaats zou hevig gebloed hebben en het bloed zou zonder enige twijfel ook op zijn kleren zijn gekomen. Niemand heeft bloed op zijn gezicht en kleren gezien en dus... kan hij die wond toen ook nog niet hebben gehad'*. Proost!

De mogelijkheid blijft bestaan dat alle verwondingen, op een na, door het drietal zijn toegebracht, maar de wond aan het voorhoofd in ieder geval niet. Die kan alleen maar het resultaat zijn geweest van de behandeling met de vuurtang en/of de stoel. Ligt het dan niet in de lijn dat alle verwondingen door Maria en haar dochter zijn veroorzaakt? Dat er dus helemaal geen sprake is geweest van een aframmeling, een handeling

die zo maar uit de lucht komt vallen en waarvoor in het dossier geen enkele verklaring gegeven wordt? Dan hoeft er ook geen verklaring meer gezocht te worden van het – volgens Jans verhaal – vreemde optrekken van de vier vrienden na de geduchte ransel-partij!

Summa summarum: niet onze drie musketiers hebben Jan mishandeld, maar Jans eigen lieve Maria! Jan heeft dus geen stokslagen afgeweerd, maar uithalen met de vuurtang en de stoel.

De ontknoping van het mysterie?

Blijven nog over de toch niet zo niet normale reacties van Maria Magdalena, die in eerste instantie weigerde naar Jan te gaan en de even vreemde reactie van de chirurgijn Roebroek die Jan niet wenste te behandelen, anders dan in het bijzijn van zijn vrouw en dan ook nog Jans verklaring dat hij naar zijn dochter wilde, omdat hij bang was van zijn vrouw een aframmeling te krijgen!

Ik grijp nu even terug op Jans voorgeschiedenis. Zoals bij de inschrijving van zijn huwelijk op 21 januari 1769 in het register van de dominee in Heerlen bleek, was Jan soldaat geweest in het regiment van kolonel Onderwater.² Het betrof hier een regiment dat door de Republiek was ingehuurd. Huursoldaten behoorden nu eenmaal niet tot het puikje van de maatschappij, al te gemakkelijk gaven zij zich over aan moorden, plunderen, dronkenschap en hoererij. Jan was een van hen geweest. In zijn later leven had hij kennelijk als koopman zoveel verdiend dat hij in staat was in 1778 van de weduwe van Christiaan Voncken twee keer 150 roeden grond te kopen, van Gerardus Schull nog eens 48 roeden, van de weduwe van Gelis Keijbitz 75 kleine roeden en ten slotte van Theodorus Maassen nog eens 100 roeden. Alles bijeen dus 448 roeden en 75 kleine roeden.³ Volgens Th. W. Harmsen is voor Heerlen en omgeving de kleine roede gelijk aan 0,2070 are en de grote roede aan

4,1410 are. ⁴ Jan koopt dus in 448 roeden van 4,141 are en 75 kleine roeden van 0,207 are, totaal 1070,418 are. Aangezien een are gelijk is aan 100 m², is dat 107041,8 m² of ruim 1 ha. Hij was daarmee wel boer geworden, maar toch een met klaarblijkelijk nog altijd de mentaliteit van een gemeen soldaat.

Laat in mei, als er op een boerderij toch meer dan genoeg te doen is, gaat hij flierefluitend naar de Keek en papt daar aan met een klein hoertje, bezoekt met zijn kompanen twee herbergen in Hoensbroek en vervolgens nog een in Heerlerheide, waarbij hij zijn uitgelopen dorpsgenoten uitnodigt mee te drinken, om dan vervolgens ladderzat bij zijn dochter in bed te rollen. De reacties van zijn vrouw, zijn dochter en de chirurgijn en ook Jans eigen reactie zijn naar mijn mening alleen verklaarbaar als we uitgaan van de stelling dat dit niet de eerste keer geweest zal zijn dat zoiets voorviel. Uit de aard der zaak is dit niet meer dan een interpretatie van de voorliggende feiten. Bewijzen kan ik niet aanvoeren.

Tenslotte Jans schadeclaim. Is het erg ver gezocht als ik veronderstel dat Jan op deze wijze probeerde weer in het gevecht te komen bij zijn lieve Maria Magdalena. Onze drie musketiers die overdag met een tiental anderen in de herberg zaten, zullen wel niet al te best zijn aangeschreven. Zij namen in het geheel de kwetsbaarste positie in en met twee ijzersterke getuigen, Elisabeth Jongen en de broer van zijn knecht, Johan Severijns was de zaak al half gewonnen. Dat Johan onder druk terugkrabbelde en Elisabeth spoorlags naar Holland verdween was een niet gedachte tegenvaller.

Er blijft een los eindje hangen. Het getuigenis van Gillis Moonen die, toen men de herberg van Huijts binnen wilde gaan, Leonard Beckers tegen Adam Keunen had horen zeggen: 'Als ge hem naar binnen laat gaan, verspeelt ge uw recht.' Welk recht was dat dan? Voor dit stukje getuigenis is op geen enkele wijze een zinnige verklaring te geven. En daar moet ik het dan bij laten. Mysterie opgelost? Aan u lezer het oordeel.

Noten:

1. RA Limburg, Archief van het Tribunal correctionnel de l'arrondissement de Maestricht, 1796-1800, inv.nr. 522. ['inventaris Hardenberg'].
2. GA Heerlen, DTB-registers van Heerlen 1588-1796, inv.nr. 10.
3. GA Heerlen, Archief Schepenbank Heerlen, gicht-

registers deel 21, resp. vanaf de blz. 267, 273, 270 en 276.

4. TH.W. HARMSSEN, 'De landmeetkunde in het gebied van de tegenwoordige Nederlandse provincie Limburg voor 1794', in: *PSHAL* XCIV-XCV [1958-1959] 353-469.

Aspecten uit de geschiedenis van kasteel Meezenbroek

A. H. C. VAN WERSCH

Op 15 november 1479 was het feest op de Hof van Weerst, gelegen in de Voerstreek. Daar trouwde, in het huis van haar vader, Catharina, dochter van Jan II van Werst met Leonard II van den Ellenbamp. Jan van Werst, heer van Gerdingen en Nieuwstad, was tevens bezitter van de in Brunssum gelegen grote laathof genaamd het Rosgoed.¹

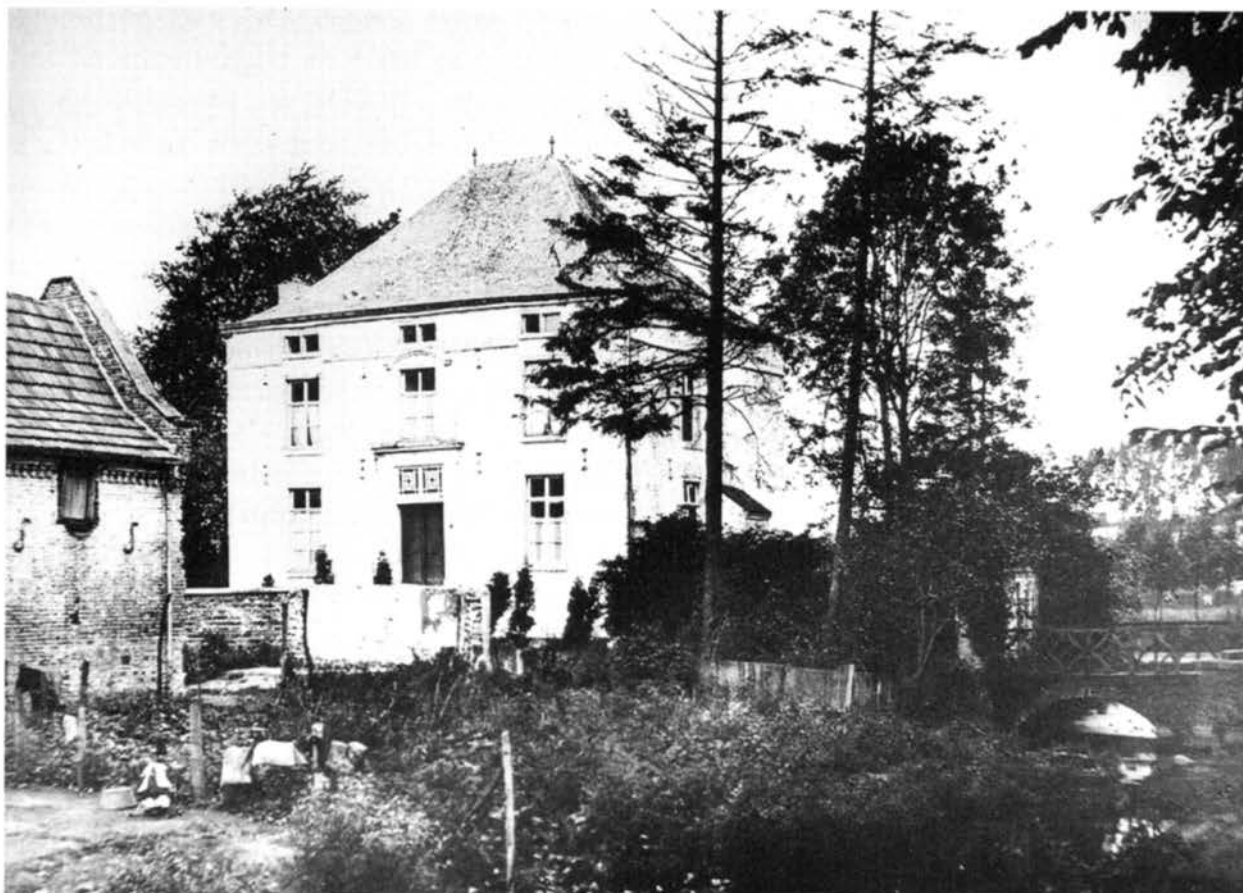
Bij die gelegenheid werd, in aanwezigheid van familie en vrienden, een uitgebreid huwelijkscontract opgemaakt tussen haar vader en Leonard wiens ouders reeds overleden waren. In deze overeenkomst bracht Leonard al zijn erfgoederen mee, waaronder zijn helft van het bij Heerlen gelegen landgoed Meezenbroek met alle landerijen en toebehoren zoals onder meer het 'panhuys' [brouwerij]. Verder zijn derde deel van het riddermatig goed Ter Worm en zijn goederen gelegen te Ghenholt.

Als bruidsschat schonk Jan van Werst het paar een jaarlijkse, levenslange uitkering van zestig mud rogge. Hij bepaalde hierbij dat de levering geschieden moest door de halfwiner van de laathof het Rosgoed en voor de helft geleverd moest worden naar Aken, waar het bruidspaar in de Gaystrasse ook een woning had. De andere helft kon, indien gewenst, jaarlijks betaald worden in dertig Rijnse gulden. Voorts bepaalde Jan van Werst dat deze verstrekking na zijn overlijden in de boedel gebracht moest worden om, samen met zijn andere goederen, gelijkelijk tussen zijn erfgenamen te verdelen.²

Na hun huwelijk woonden Leonard en Catharina aanvankelijk op Meezenbroek, waar in 1481 hun zoon Leonard III geboren werd. Op Meezenbroek verbleef ook een familielid, eveneens Leonard van de Ellenbamp genaamd. Deze voerde eveneens het wapen van de hoofdstam Ellenbamp, echter met een bristure [breuk of schuinbalk] hetgeen aanduidt dat de eigenaar een bastaard was. Hij was gehuwd met Lyngen, dochter van de Akense schepen Adam von Haren. Deze Leonard verhieef op 2 oktober 1495, na het vroegtijdig overlijden van Leonard II, als voogd en in de naam van de minderjarige Leonard III, het landgoed Meezenbroek met alle toebehoren.³

Leonard III van den Ellenbamp

Leonard III huwde op 9 januari 1505 Maria von Hochkirchen. Het huwelijkscontract werd door hem opgemaakt, zijn ouders waren inmiddels overleden, samen met zijn schoonmoeder Anna van Gulpen, weduwe van Hendrik von Hochkirchen. Leonard III bracht in het huwelijk zijn door erfenis verkregen huis en hof Meezenbroek in, met de akkerlanden, beemden, weiden en met alle rechten. Op dit goed rustte toen de verplichting om aan zijn neef Willem van Schaesberg jaarlijks een rente van vijf vaten en achttien mud rogge te leveren. Zijn oom, jonker Daniël van Werst, stelde zich borg voor deze levering, voor het geval dat Leonard in gebreke zou blijven. Verder bracht Leonard

Huis ['kasteel'] Meezenbroek rond 1920. Het statige pand werd rond 1750 in opdracht van mr. Adriaan Vignon, toen onder meer vice-schout van Heerlen, gebouwd. Rond 1930 is het afgebroken

Stadsarchief Heerlen, Fotocoll. 2568

in het huwelijk onder meer in de jaarlijkse opbrengst van 36 mud rogge afkomstig van de Hof van Holt [Ghenholt].

Van de zijde van Anna van Gulpen ontving het bruidspaar onder andere het goed Soerser Hochkirchen bij Aken. In het contract werd verder vastgelegd dat, indien Leonard in financiële problemen zou komen, hij beschikken kon over een kapitale erfrente van 200 mud spelt [soort tarwe]. Deze rente moest geleverd worden door de Hof van W[e]erst, het stamgoed van de landjonkers Van Werst. Leonard III kon deze rente in eigendom verkrijgen als zijn oom Daniël in ongetrouwde staat overleed.⁴

In Aken, waar Leonard III en zijn echtgenote woonden, werden hun dochters Anna en Catharina geboren. Door toedoen van zijn schoonfamilie Von Hochkirchen werd hij in 1507 voorgedragen als schepen van de Rijksstad. Deze functie vervulde hij tot 1552.

Tussentijds werd hij enkele malen gekozen tot burgemeester.⁵

Op 3 januari 1538 behandelde het Rijkskamergerecht in Wetzlar een geschil, dat ontstaan was tussen Leonard III en Maria van Elderen, weduwe van Daniël [II] van Werst, zoon van zijn oom Daniël. Dit betrof de interpretatie van de tekst uit het huwelijkscontract uit 1505 inzake de genoemde, jaarlijkse rente van 200 mud spelt. De waarde hiervan was inmiddels gestegen tot 8500 gulden Brabants. De uiteindelijke afwikkeling van dit langdurig proces vond plaats voor het gerecht van 's-Gravenvoeren, Mortroux en Neufchâteau.⁶

Catharina van den Ellenbamp

Catharina, Leonards dochter, erfde na het overlijden van haar ouders de helft van het landgoed Meezenbroek. De andere helft, in

bezit van Diederik van Leeck, werd in 1579 gekocht door haar echtgenoot Hendrik van Tzevel, heer van Puth. Daardoor werd deze eigenaar van geheel Meezenbroek met alle toebehoren. Op dit landgoed [her]bouwde hij omstreeks 1576 kasteel Meezenbroek, waar hij in 1590 nog woonde.⁷

Anna van Tzevel, hun dochter, huwde op 3 december 1565 met Jan, vrijheer Dobbelseyn, heer tot Eyenburg. Hun kinderen, Dirk, Hendrik en Catharina werden op het kasteel geboren. In 1650 verkocht Jean Charles, zoon van Dirk, het kasteel met alle toebehoren aan Jan en Daniël Burette uit Aken.

Anna Burette, dochter van Daniël en Esther Heldevier trouwde in 1630 met Henri Vignon uit Aken. Zij erfde kort daarna het

adellijk goed Meezenbroek met 69 bunder land. Dit landgoed bleef gedurende de volgende 140 jaar in bezit van nakomelingen en aanverwanten van het geslacht Vignon.

Jan Willem Heldevier, geboren te Maastricht op 9 januari 1740 en omstreeks 1770 gehuwd met Jeanne Sybille Vignon, verkocht in 1792 het familiebezit Meezenbroek voor 110.000 Luikse guldens aan de uit Frankrijk geëmigreerde bisschop van Auxerre [Bourgondië], Baptiste Marie Champion de Cissé. Deze en zijn zuster Elisabeth woonden tot 1794 op kasteel Meezenbroek.

Als tegenstander van de Franse Revolutie was de bisschop genoodzaakt naar Duitsland te vluchten. Zijn bezittingen werden geconfiscieerd.

Noten:

1. A. VAN WERSCH, *Van Wersch 800 jaar, een historisch-genealogisch verslag uit het leven en werken van een Zuidlimburgs geslacht, hun nazaten, verwanten en de streken waar zij woonden* [Alphen aan den Rijn 1992], 138; RA Limburg, archief LvO, inv.nr. 1124, Cijnsregister Brunssum, fol. 5. De naam van het in Brunssum gelegen Rosgoed veranderde later in Rozengaard en Cluttenleen.

2. RA Limburg, archief van kasteel De Geloës, inv.nr. 878, akte d.d. 14.11.1475.

3. LUISE FREIIN VON COELS VON DER BRÜGGHEN, 'Die Schöffen des königlichen Stuhls von Aachen von der frühesten Zeit bis zur endgültigen Aufhebung der reichsstädtischen Verfassung 1798', in: *ZAGV* 50 [1928], 189, 228.

4. RA Limburg, archief van kasteel De Geloës, inv.nr. 879, akte d.d. 9.1.1505.

5. Luise Freiin Von Coels von der Brügghe, 'Die Aachener Bürgermeister von 1251 bis 1798', in: *ZAGV* 55 [1933/34], 58, 60.

6. VON COELS VON DER BRÜGGHEN, in: *ZAGV* 50 [1928], 230; VAN WERSCH, 144/146 en 148 geeft een beknopte beschrijving van dit proces.

7. L. DE CRASSIER, 'Dictionnaire historique du Limbourg Néerlandais, de la période féodale à nos jours', in: *PSHAL* 68 [1932], 172. In 1939 werd dit historisch kasteel gesloopt, zie J. BELONJE, 'Meysenbroeck', in: *LvH* 4 [1954], 82 noot 3.

8. J. HABETS, 'Geschiedenis van het Leenhof en de leenen van Valkenburg', in: *PSHAL* 22 [1885], 54, 55, 190.

9. J. HABETS, in: *PSHAL* 22 [1885], 228, 231; De Crassier, in: *PSHAL* 68 [1932], 173. J. BELONJE, in: *LvH* 4 [1954], 81, en *Monumenten in Heerlen* [Heerlen 1975], 25.

Kortingsregeling voor grote gezinnen bij leveringen van gas, water en licht in Heerlen

R. BRAAD EN H. BUITER

In de jaren dertig verlaagde het gemeentebestuur van Heerlen de tarieven voor elektriciteit, gas en water diverse malen. De crisis met haar algehele loon- en prijsdaling speelde hierbij zeker een rol. Toch had Gemeentebedrijven ook in de jaren twintig door de vergroting van zijn afzet al regelmatig voorstellen ingediend om de prijzen van gas, water en licht te reduceren.

In 1932 verlaagde de gemeenteraad de gas-

tarieven. In 1933 volgde een tariefsverlaging van de elektriciteit kWh-prijs met vier cent, twee jaar later met drie cent.¹ Wethouder C. Raedts motiveerde de eerste verlaging met een verwijzing naar het niet-monopolistische karakter van de Gemeentebedrijven vanwege de 1600 percelen in de gemeente die nog steeds niet op zijn elektriciteitsnet waren aangesloten. Maar ook was de maatregel bedoeld om de politiek van de regering, die

131

De meteropnemer van Gemeentebedrijven bij de verwerking van de meterstanden.

Stadsarchief Heerlen, fotocollectie Nutsbedrijf.

herstel van de economie verwachtte, te steunen. Raedts: *'De levensstandaard [hij bedoelt: de kosten van levensonderhoud] moet dalen en de gemeente [moet] daarbij, voor zooveel in haar vermogen ligt, medewerking [...] verlenen.'* Overigens had de voorzitter van de Kamer van Koophandel eerder in zijn jaarrede kritiek geuit op de te hoge winst van het Heerlense Elektriciteitsbedrijf.² Uit het raadsdebat blijkt dat inderdaad de hoge winst de feitelijke reden voor de verlaging was. Raedts: *'Het uitgavenaccres, dat de begroting gedurende de laatste jaren heeft aangewezen, is gedekt uit het winstaccres der bedrijven [...] Spreker acht het daarom juister de door de gemeente benodigde inkomsten te vinden uit de opbrengst der belastingen.'*³

SDAP-raadsleden pleitten herhaaldelijk voor tariefsverlaging voor de kleine man. Volgens hen kon dit het best gebeuren door afschaffing van vaste kosten als meter- en leidinghuren. De SDAP-ers waren weinig onder de indruk van de uitleg van de verantwoordelijk wethouder dat de meterhuur feitelijk als 'aansluitkosten' of vastrechtsvergoeding moest worden gezien. Ze beantwoordden deze uitleg met het verzoek in dit geval de vastrechtvergoeding te verlagen of af te schaffen. Een variant van de vastrechtvergoeding zoals we die tegenwoordig nog kennen werd in Heerlen per 1 januari 1934 ingevoerd.⁴

Kwam de SDAP tijdens de raadsdebatten vooral op voor de kleinverbruiker, de katholieke raadsleden pleitten in 1932, 1933 en 1934 voor speciale tarieven voor grote gezinnen.⁵ Wethouder Raedts reageerde aanvankelijk nogal terughoudend op het katholieke verzoek. Uiteindelijk komt hierover op 1 maart 1934 een verzoek binnen van de R.K. Bond voor Grote Gezinnen. Eerst in december 1934 brengt directeur Pel hierover rapport uit. Het invoeren ervan stuitte volgens hem op teveel bezwaren. Over de daardoor te ontstane mindere inkomsten kon hij alleen maar een schatting maken, maar bovendien vroeg de regeling eerlijkheidshalve voor de tegemoetkoming van de economisch zwak-

keren. Dat zou dan inhouden dat er bij de bepaling van de tegemoetkoming gegevens verzameld zouden moeten worden over de hoogte van het inkomen, de woninghuur en andere factoren die de financiële draagkracht beïnvloedden. Dat maakte de regeling volgens hem onuitvoerbaar vanwege de complexe administratieve rompslomp. Verlaging van de gas- en watertarieven voor de grote gezinnen zou gezien de omzet per huishouden te weinig voor hen opleveren. Voor de elektriciteitstarieven vond Pel dat er voldoende reductiemogelijkheden aanwezig waren door de invoering van de nieuwe vastrechtstarieven. Bovendien zouden de 1605 Heerlense gezinnen die water en gas ontvingen van de Staats- en Oranje-Nassaumijnen buiten de boot vallen. Pel onderbouwde daarmee dezelfde voorbehouden die wethouder Raedts had bij de begrotingsdebatten. Toch kreeg Pel van het college de opdracht een voorstel voor de tariefsreductie voor de grote gezinnen uit te werken. Dat leidde uiteindelijk nog in 1935 tot een wijzigingsvoorstel van de elektriciteitstarieven, en men stelde een regeling voor die in een dergelijke korting ging voorzien. Ingaande 1 juli 1935 kregen gezinnen met 5 of 6 kinderen onder de achttien 10%, met 7 of 8 15%, met 9 of 10 20% en met 11 of meer kinderen 25% korting over de eerste 250 kWh. Voor het aantal kinderen gold de toestand per 1 januari van het kalenderjaar, terwijl de korting eens per jaar in september werd uitgekeerd.⁶ Voor de water- en gastarieven werd een vergelijkbare kortingsregeling eerst ingevoerd per 1 september 1939, respectievelijk per 1 juli 1940. De 10%-regeling werd voortaan toegepast voor gezinnen met 4, 5 of 6 kinderen.⁷

De regeling hield, met enige wijzigingen en aanvullingen, stand tot 1972.⁸ Toen werd ze onder protest van de CPN afgeschaft.⁹ Eerder gaven de gemeentelijke verordeningen per 1 juli 1948 wijziging van de gezinsgrootte naar 3, 4 of 5 kinderen voor de 10%- en 6, 7 of 8 kinderen voor de 15%-korting. De kortingen gelden voor elektra en gas dan alleen

voor respectievelijk de eerste 400 kWh en 600 kubieke meter [daarvoor respectievelijk 250 kWh en 50 kubieke meter]. Deze dremfels worden per 1 mei 1951 nogmaals verhoogd, terwijl er bij besluit van de gemeenteraad van 4 februari 1952 een driejarige 10%-regeling komt voor uitkeringstrekkers [bleef na 1955 gehandhaafd voor degenen die

de uitkering al genoten]. De gezinsreductieregeling wijzigde bij besluit van de gemeenteraad van 7 december 1964. De grote gezinnen kregen nu eenmaal per jaar na een oproep in de krant onder overlegging van de benodigde bewijsstukken op het kantoor van Gemeentebedrijven een kortingsbedrag voor water, gas en elektra uitbetaald.¹⁰

Noten:

1. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Raadsbesluiten, gemeentebblad A, 15-3-1933 en 13 december 1935.
2. Uitgesproken op 25 januari 1933. Zie GA Heerlen, AGH 1919-1981, dossier 1970. De burgemeester vraagt per brief 27 januari om opheldering van de uitgesproken passage *'dat van de zijde van een der groote gemeenten in Limburg de uitlating zou zijn gedaan, dat, indien men bezwaar had tegen het betalen van de hoge tarieven, men maar op het licht diende te bezuinigen'*. De voorzitter antwoordde per brief van 31 januari dat het een uitspraak was geweest van de wethouder van financiën op een vergadering van de R.K. Kiesvereniging in Welten, maar wijst daarbij tevens fijntjes op de buitensporige winsten van het elektriciteitsbedrijf en zegt toe: *'Vanzelfsprekend zullen door mij wijzigingen in de electriciteitspolitiek ten Uwent, welke aan de bezwaren der Kamer tegemoet komen, met groote voldoening worden vernomen en zal ik ter zijner tijd gaarne een dankbare vermelding daarvan maken'*.
3. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Raadsnotulen Heerlen, 13 maart 1933, 90.
4. GA Heerlen, AGH 1919-1982, Raadsbesluit 28 december 1933, Gemeentebblad A, nr. 150
5. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Raadsnotulen Heerlen 8 maart 1933, p. 56 en 15 maart 1933, 116
6. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Gemeentebladen B, verordeningen, nr. 529 d.d. 13 december 1935 en dossiernummer 1532
7. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Gemeentebladen B, verordeningen, nrs. 571 [water], 589 en 590 [gas], 588. [elektra]. Raadsnotulen 11 april 1940.
8. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Gemeentebladen B, verordeningen, nrs. 674 [elektra], 665 [gas] en 666 [water]. Raadsnotulen 11 mei 1948.
9. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Raadsnotulen 2 oktober 1972 en Gemeentebblad B, 1236
10. GA Heerlen, AGH 1919-1981, Besluit gemeenteraad 26 april 1951, Gemeentebblad B, 752 en 754, Gemeentebblad B, 753, 755, 758, Besluit van de gemeenteraad van 7 december 1964 [Gemeentebblad B, 935]

Heerlen anno 1911 voor de keus gesteld: zelf elektriciteit opwekken of stroom inkopen

H. BUITER

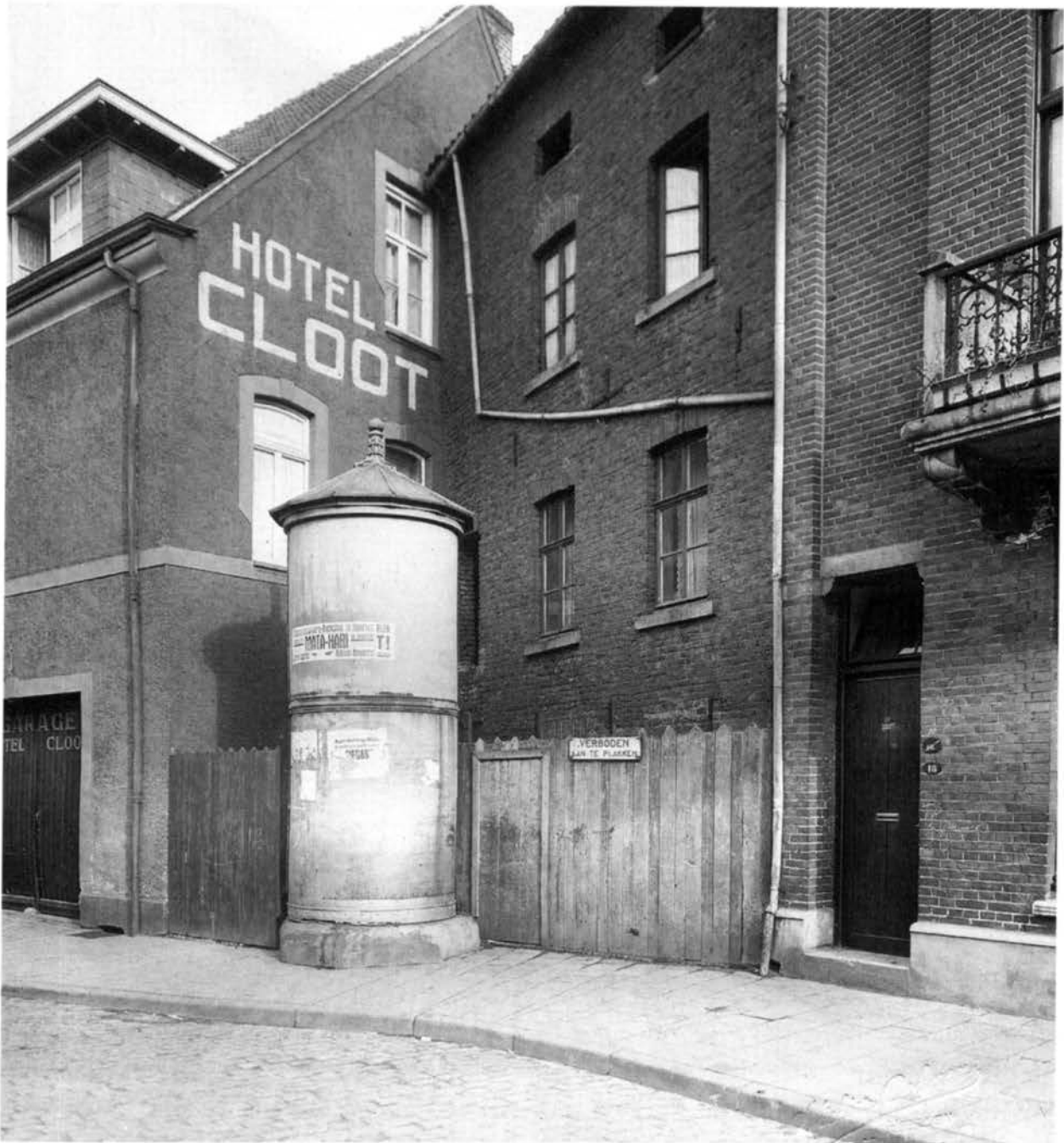
Toen aan het einde van de negentiende eeuw zakenlieden plannen uitwerkten om regionale centrales op te zetten die het omringende platteland van elektriciteit moesten gaan voorzien, had het gemeentebestuur van het snel groeiende Heerlen hiervoor grote belangstelling. Toen deze plannen niet tot resultaten leidden, besloot de gemeente in 1901 een eigen elektriciteitscentrale op te richten. Enkele jaren later werden de plannen voor een maatschappij die vanuit een mijnzetel aan heel Zuid-Limburg stroom zou gaan leveren alsnog concreet, waardoor de gemeente voor de vraag kwam te staan de eigen centrale voort te zetten of stroom bij de nieuwe maatschappij in te kopen. Een reconstructie van een onderhandelingspel, waarbij Heerlen letterlijk en figuurlijk in de netten van de betreffende maatschappij terecht kwam.

Stroom voor Heerlen

Dat de gemeente Heerlen in 1901 een eigen elektriciteitscentrale oprichtte, was toe te schrijven aan een samenloop van omstandigheden. De eerste die op het idee kwam in Heerlen een elektrische centrale op te richten was de Twentse ondernemer R.W.H. Hofstede Crull. Hofstede Crull had in Duitsland elektrotechniek gestudeerd en drie jaar bij Amerikaanse elektriciteitsbedrijven gewerkt. Toen hij in 1894 in Nederland terugkwam startte hij een technisch bureau dat

zich bezig hield met het ontwerpen en aanleggen van elektrische installaties. Tevens probeerde hij gemeenten over te halen concessies te verlenen voor elektriciteitsbedrijven. Aangezien grotere steden om hun eigen gasfabriek geen concurrentie aan te doen amper bereid waren dergelijke toestemming te verlenen, richtte Hofstede Crull zich vooral op plattelandsgemeenten die nog geen gasfabriek hadden. In 1896 startte hij een centrale in het Twentse Borne, in de volgende jaren ook in Terborg, Elst en Driebergen. Deze kleine centrales bleken echter nauwelijks rendabel, waarop Hofstede Crull pogingen deed om grotere centrales op te richten die een groter gebied van elektriciteit zou moeten voorzien.¹ In dit kader probeerde Hofstede Crull de in 1893 gestarte Oranje-Nassaumijn over te halen een elektriciteitscentrale te starten met steenkool uit de eigen mijn als brandstof. Hofstede Crull zou deze elektriciteit willen verkopen in de regio. De onderhandelingen met de Oranje-Nassaumijn sleepten zich echter voort, ook omdat de mijn eerst in 1899 tot exploitatie kwam. Wel lukte het hem om in 1899 in Hengelo een dergelijke centrale te starten onder de naam Twents Centraal Station.

De gemeente Heerlen had grote belangstelling voor de plannen van Hofstede Crull. In 1898 reisde burgemeester M.J.C.K. de Hesselde naar Borne om de ter plekke aanwezige elektriciteitscentrale en elektrische straatverlichting te bezichtigen. Het gemeentebestuur

De Bongerd rond 1935. Bij een zijgevel van Hotel Clood staat een hoogspanningszuil met 'draaistroom'. Deze werd geplaatst in 1922.

Stadsarchief, Fotocoll. nr. 233.

wilde graag ook dergelijke straatverlichting. In tegenstelling tot Maastricht en verscheidene andere Limburgse steden had Heerlen, dat tot de komst van het mijnbedrijf een marktdorp was, geen gasfabriek. Het snel groeiende Heerlen zag nu direct om naar elektriciteit. Een voorstel van de Heerlense machinefabrikant H. Burgemeister jr. om een gasfabriek te beginnen om de Heerlense straatverlichting op steenkoolgas te laten

branden, wezen B. & W. af. Elektriciteit, op dat moment nog een nieuwe energievorm die nog nergens in Limburg voor straatverlichting werd toegepast, moest het worden.

Toen Hoffstede Crulls plannen zonder resultaat bleven en ook de ENEM [Eerste Nederlandsche Electriciteitsmaatschappij], bezig met het ontwerp van een elektriciteitsnet voor toeristenplaats Valkenburg, het wegens gebrek aan middelen liet afweten,

Burgemeester M.J.C.K. de Hesselle.

Foto: Stadsarchief Heerlen.

besloot de gemeente zelf een elektriciteitsbedrijf met eigen centrale te starten. Op 1 mei 1901 gaf de raad het startschot hiervoor. De gemeente leende f. 90.000,- voor de bouw van de centrale en het net. De te produceren stroom was vooral bedoeld voor de openbare straatverlichting, maar het gemeentebestuur hoopte ook dat de beschikbaarheid van elektriciteit particulieren zou verleiden een elektrische tram aan te leggen. Tramlijnen om de verbindingen met de buurgemeenten te verbeteren, stonden al geruime tijd op het gemeentelijk verlanglijstje. Juist

ook vanwege deze tram besloot de gemeente tot aanleg van een gelijkstroomcentrale in plaats van het toentertijd in opkomst zijnde wisselstroomsysteem. Gelijkstroom was geschikter voor tractie dan wisselstroom en had bovendien als voordeel dat ze opgeslagen kon worden in accu's, van belang aangezien de geproduceerde elektriciteit bijna louter 's nachts voor verlichtingsdoeleinden werd ingezet. Nadeel van gelijkstroom was wel dat transport over grotere afstanden problematisch was vanwege de grote energieverliezen.

Zelf opwekken of inkopen?

Nadat de gemeentelijke centrale in mei 1902 in bedrijf werd gesteld, werd een steeds groter deel van de openbare straatverlichting op het elektrisch net aangesloten. Vooral het licht van de heldere booglampen wekte veel bewondering. Elektriciteit uit de centrale werd ook gebruikt voor verlichting van openbare gebouwen waaronder het ziekenhuis en het station en ook aan particuliere huishoudens geleverd. De gemeente trad hierbij op als ondernemer, waarbij de nutstaak – de zorg voor de straatverlichting – gecombineerd werd met pogingen om inwoners en bedrijven van Heerlen voor afname van elektriciteit te interesseren. Zo overwoog de gemeenteraad in 1906 de Sittarderweg van elektrische straatverlichting te voorzien in de hoop ‘dat alsdan de bewoners langs die straat allicht tot aansluiting zullen overgaan’.² Daarnaast nam een beperkt aantal bedrijven in Heerlen ook elektriciteit van de gemeente af voor de aandrijving van elektromotoren. Toen de afzet van het elektriciteitsbedrijf in de loop van de jaren steeg, breidde de gemeente de capaciteit van de centrale uit. In 1903 plaatste de gemeente een tweede stoommachine, in 1905 een derde. In 1908 stond de gemeente voor de opgave de centrale opnieuw uit te breiden gezien de groeiende afzet.

Op dat moment, augustus 1908, werd burgemeester De Hesselle benaderd door J.G. Bellaar Spruyt of Heerlen niet geïnteresseerd was in afname van elektriciteit opgewekt door de centrale van de Staatsmijn Wilhelmina. Raadgevend ingenieur Bellaar Spruyt was op dat moment in Zuid-Limburg bezig met de voorbereiding van de oprichting van een regionaal elektriciteitsbedrijf voor deze regio in opdracht van een combinatie van Twentse zakenlui, waarvan ook Hofstede Crull en ketelbouwer D.W. Stork deel uitmaakten. Stork was in 1904 benaderd door H.J.E. Wenkebach, directeur van de Staatsmijnen, of hij geen stroom van dit in

oprichting zijnde bedrijf wilde gaan verkopen. Wenkebach wilde overtollige elektriciteit van de te bouwen elektriciteitscentrale van Staatsmijn Wilhelmina verkopen om de rentabiliteit van het bedrijf te vergroten. Stork schakelde Hofstede Crull in, met wie hij in Twente het *Twents Centraal Station* had opgezet, om een distributiemaatschappij op te richten voor de verkoop van stroom van de Staatsmijnen.

Financiële armslag kreeg de onderneming door steun van de *Twentse Bankvereniging*. Dergelijke financiële steun was van groot belang aangezien veel plaatselijke centrales amper uit de kosten kwamen. De initiatiefnemers verwachtten dat dit voor een regionale distributiemaatschappij die goedkoop te produceren elektriciteit van de mijnen kon verkopen, anders zou liggen. De productie van de stroom zou in handen van de mijn liggen, de distributie en verkoop ervan zouden in handen komen van het door Hofstede Crull op te richten particuliere bedrijf, dat toepasselijk *Maatschappij tot verkoop van stroom der Staatsmijnen* werd gedoopt, in de wandeling STROOM VERKOOP MAATSCHAPPIJ [SVM] geheten. In 1909 werd deze maatschappij formeel opgericht, nadat de maatschappij door levering aan de gemeente Maastricht voldoende zekerheid had dat ze uit de kosten zou komen. De maatschappij was op zoek naar meer afnemers, gemeenten, maar ook industrieën. De politiek van de maatschappij was aanvankelijk erop gericht de levering aan de gemeenten ‘en gros’ te organiseren, de gemeenten zouden zelf verder voor de distributie van de elektriciteit aan klanten moeten zorgen. De gemeente Heerlen, gelegen in de onmiddellijke nabijheid van Staatsmijn Wilhelmina waar de stroom geproduceerd werd, was voor de particuliere maatschappij een goede potentiële klant.

Bellaar Spruyt, een studievriend van Hofstede Crull en eerder onder andere werkzaam bij de Haarlemse elektriciteitscentrale, had tot taak klanten voor het nieuwe bedrijf

te werven. Spruyt was een diplomatiek en tactisch onderhandelaar die ook persoonlijk belang had bij de klantenwerving: zijn salaris bestond deels uit premies per aangesloten gemeente. Bellaar Spruyt bouwde contacten op met Maastricht en benaderde Heerlens burgemeester De Hesselle. De Hesselle was voor veel van dit soort zaken het logische aanspreekpunt, wethouders hadden in deze periode nog weinig macht. De Hesselle liet weten dat verscheidene raadsleden moeite hadden met het stopzetten van de eigen centrale gezien de kostbare investeringen in machinerieën die de gemeente gedaan had. Bellaar Spruyt rapporteerde aan zijn zakenpartners over een onderhoud met de burgemeester: *'Hij vroeg of het niet mogelijk zou zijn, om alleen het te kort aan stroom van ons af te nemen'*.³ De STROOM VERKOOP MAATSCHAPPIJ voelde hier echter niet voor, het was voor de gemeente alles of niets. Om Heerlen over te streep te trekken stelde Bellaar Spruyt de gemeente korting in het vooruitzicht aangezien ze al over een centrale beschikte [in tegenstelling tot Maastricht bijvoorbeeld]. *'Bij dien prijs is rekening gehouden [...] met de consideratie's die sommige gemeenteraadsleden zouden kunnen doen gelden met betrekking tot het afbreken der betrekkelijk nieuwe stoominstallatie. Tevens echter ook met ons verlangen om zoo spoedig mogelijk een betrekkelijk groote hoeveelheid stroom te leveren'*.⁴ De Heerlense raad besloot advies te vragen aan haar vaste adviseur in elektrotechnische zaken de Amsterdammer Ch. G. Dumont.

Bellaar Spruyt was optimistisch over de kansen op aansluiting van Heerlen op het net van de STROOM VERKOOP MAATSCHAPPIJ. In december 1908 rapporteerde hij aan zijn compagnons: *'De burgemeester van Heerlen deelde mij mede dat ik op de aansluiting van die gemeente kon rekenen'*.⁵ Dumont vond de door Bellaar Spruyt ingediende offerte echter vaag en adviseerde de gemeente zelf haar elektriciteit te blijven opwekken. Bellaar Spruyt reageerde verbolgen. Hij liet weten

'dat de wijze waarop Uw aangelegenheden door Uw deskundige behandeld worden, voor ons hoogst onaangenaam is'.⁶

Hij wees de gemeente erop dat *'het [is] van Uwen deskundige, die Uwe centrale gebouwd heeft, moeilijk te verwachten dat hij omtrent voorstellen, die het stopzetten van de centrale vragen, geheel onpartijdig zou zijn. We zouden het daarom op prijs stellen, wanneer te Uwer voorlichting een ander deskundige werd aangesteld en geven wij U daarom in overweging, die deskundige te doen aanwijzen door den Raad van Beheer van het Koninklijk Instituut.'*⁷ De svm bood aan de kosten van een deskundige te dragen.

Onafhankelijk adviseur'

Op aangeven van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs schakelde Heerlen vervolgens de Delftse hoogleraar G.J. van Swaay in. Van Swaay adviseerde verscheidene gemeenten over het opzetten en organiseren van hun elektriciteitsvoorziening. Van Swaay's Delftse collega-hoogleraar elektrotechniek C. Feldmann was als adviseur verbonden aan de svm. Van Swaay en Feldmann zouden een belangrijke rol spelen bij de elektrificatie van Nederland en bij het opzetten van provinciale elektriciteitsbedrijven in de jaren tien [Van Swaay zou in 1914 directeur worden van de Noord-Brabantse Elektrische maatschappij en in de jaren twintig ook minister van Waterstaat]. In de toentertijd zeer actuele discussie over de vraag de openbare elektriciteitsvoorziening te grondvesten op gelijk- of wisselstroom, koos Van Swaay nadrukkelijk voor opwekking van elektriciteit in grootschaliger elektriciteitscentrales, voor transporten en distributie van elektriciteit over grotere afstanden en toepassing van wisselstroom, destijds nog 'draaistroom' genoemd.

Van Swaay was een behendig tacticus. Zijn rol als adviseur van de gemeente Heerlen belette hem niet om nauw contact te houden met de belanghebbende svm. De svm kon

J.G. Bellaar Spruyt

R.W.H. Hofstede Crull

met een gerust hart een rapport van Van Swaay afwachten. Al voordat de Heerlense raad Van Swaay had aangesteld als zijn adviseur had Van Swaay aan Bellaar Spruyt laten weten voor aansluiting te zullen adviseren. *'Indien [...] de heer Burgemeester van Heerlen mijn oordeel in deze aangelegenheid wenscht te vernemen, dan zal dit zeer gedecideerd in voor Uwe maatschappij gunstigen zin moeten luiden, door cijfers toegelicht'*.⁸

Van Swaay schreef aan Bellaar Spruyt: *'De Gemeente Heerlen moet, wil zij haar eigen bedrijf voortzetten tot belangrijke uitbreiding overgaan. Zij behoort daarbij het gelijkstroomstelsel te verlaten om over te gaan tot draaistroom. De kapitaalsuitbreiding die daarvoor nodig is, is niet geëvenredigd aan het nog betrekkelijk lage stroomdebiet, eerst na tal van jaren zou het gereorganiseerde bedrijf rendabel kunnen worden. In de gegeven omstandigheden is derhalve een aansluiting op het net der Stroomverkoopmaatschappij het meest aan te bevelen'*.⁹ Van Swaay stelde een rapport op waarin hij Heerlen adviseerde een contract met de svm aan te gaan. Hij schreef Bellaar Spruyt op 5 maart 1911: *'Komt u misschien*

dezer dagen hier in de buurt [in Delft. HB] dan zou ik u het stuk eens kunnen voorlezen voor dat het naar Heerlen gaat'.¹⁰ Voordat hij zijn rapport in Heerlen indiende, besprak hij het dus eerst met Bellaar Spruyt. Ook de directeur van het Nijmeegse gemeentelijk elektriciteitsbedrijf, J.A. Lohr, adviseerde Heerlen stroom van de svm af te nemen. Volgens hem was de Heerlense centrale overbelast en was een kostbare uitbreiding noodzakelijk. Inkoop van stroom bij de STROOM VERKOOP MAATSCHAPPIJ zou een kostbare uitbreiding van de centrale overbodig maken. Hij schreef dat de svm op basis van de stroomlevering door de Staatsmijnen inderdaad verhoudingsgewijs een lage prijs kon vragen.

Oppositie tegen de plannen bleef echter bestaan. Sommige raadsleden bepleitten de Arnhemse elektriciteitsdirecteur M.F.H.J.H. Erens een advies te laten opstellen. Burgemeester De Hesselle, warm voorstander van aansluiting bij de svm, opereerde behoedzaam. Toen Bellaar Spruyt naar Heerlen wilde reizen voor een bespreking met Van Swaay schreef hij hem: *'Om geen achterdocht*

bij de Raadsleden op te wekken ware het misschien wenselijker, dat U niet naar Heerlen kwaamt; en indien zulks noodig is, met de Heer van Swaay te Maastricht te confereren.¹¹ De burgemeester nam zelf overigens wel aandelen in de SVM, al voelde hij zich na geruchten hierover gedwongen op 21 april 1911 in het openbaar te verklaren geen zake-lijk belang in de SVM te hebben.¹²

Een sterk punt in het voorstel van de SVM was dat deze maatschappij Heerlen een vergoeding in het vooruitzicht stelde voor de ontmanteling van haar bestaande centrale. De SVM zou de gemeente deze vergoeding betalen in jaarlijkse porties uitgespreid over 28 jaar.

Op 21 april 1911 besloot de Heerlense raad op basis van het advies van Van Swaay, aan wiens mening als hoogleraar de raadsleden veel waarde toekenden, de eigen elektriciteitsopwekking te staken en de benodigde elektriciteit in te kopen van de SVM.

De nadere uitwerking van het contract met de SVM liet de raad over aan Van Swaay. Bellaar Spruyt liet Van Swaay weten dat hij de raad niet te veel detailinformatie moest verstrekken. Hij schreef: *'Mij wil het beter lijken om de plannen uit de handen van den raad te houden*'.¹³ De raad aarzelde of de gemeente zelf elektriciteit zou gaan leveren aan industriële grootverbruikers of dat ze dit aan de SVM zou overlaten. Om levering aan grootverbruikers mogelijk te maken, zouden omvangrijke investeringen noodzakelijk zijn. Deze investeringen zouden de gemeente noodzaken tot hoge tarieven, hoger dan de SVM zou berekenen. De gemeente verwachtte desondanks aan levering van elektriciteit aan industrie te kunnen verdienen en besloot deze in eigen hand te houden.

Aanpassing van het net

Om de overschakeling op van door de gemeente geproduceerde gelijkstroom naar de door de SVM geleverde wisselstroom mogelijk te maken moest er een installatie

komen om de geleverde stroom te ontvangen en te meten, moesten er transformatoren komen en was het nodig het leidingennet radicaal te vernieuwen. De ombouw geschiedde door de HEEMAF, de maatschappij van Hofstede Crull. De gemeente verhuurde een deel van haar elektriciteitscentrale aan deze maatschappij, die haar als werkbasis gebruikte. De werkwijze van de HEEMAF was niet onomstreden, niet in het minst vanwege weerstand bij Heerlense elektrotechnici die zich een groot project door de neus geboord zagen. De gemeente sloot een lening van f. 40.000,- af om de in september 1911 startende ombouwoperatie te financieren.

Aangezien de elektriciteit in Heerlen onder hoogspanning aangevoerd werd, diende deze ter plekke getransformeerd te worden tot een verbruiksspanning en moest er een schakelstation gebouwd worden. De gemeente koos er voor dit station in eigen beheer te houden, om hiermee onafhankelijker van de SVM te blijven. Voor de transformatie van de elektriciteit tot de gewenste verbruiksspanning bouwde ze een aantal transformatorzuilen volgens ontwerp van Van Swaay. Heerlen werd vanuit twee punten met de Staatsmijn Wilhelmina verbonden. De in Heerlen aanwezige elektromotoren moesten op wisselstroom omgezet worden en de elektriciteitsmeters dienden te worden omgewisseld. In de loop van het najaar van 1911 en de winter van 1912 werd een steeds groter deel van het net gevoed met door de STROOM VERKOOP MAATSCHAPPIJ geleverde wisselstroom, totdat de gemeente in juni 1912 haar gelijkstroomcentrale kon stopzetten.

Net als eerder Maastricht [en de burgemeester], besloot ook de gemeente Heerlen aandelen te nemen in de particuliere SVM. Op deze manier zou ze delen in de winst van deze maatschappij. Op haar verzoek kreeg de gemeente ook een commissaris toegewezen; als vertegenwoordiger benoemde ze raadslid tevens mijnningenieur C. Blankevoort.

Over de effecten van het afgesloten con-

tract en de samenstelling van de afgesproken vergoedingen bestond ondertussen bij de raadsleden grote verwarring. Toen De Hesselle de raadsleden voorhield dat de SVM de geleverde stroom vergoedde volgens de grootste belasting en het totale energieverbruik, verzuchtte raadslid F.A. Schroeder: 'Dan kan ik niet begrijpen, hoe wij toch hebben kunnen besluiten het contract aan te gaan'. De Hesselle hield het erop dat de raadsleden dit na de uitleg van Van Swaay hadden kunnen weten. Schoorvoetend stemde de raad hiermee in.

In 1914 wijzigde de gemeente op verzoek van de SVM het contract zodanig dat de SVM voortaan gerechtigd was om rechtstreeks stroom te leveren aan grootindustrie wanneer ze dit goedkoper kon doen dan de gemeente. Burgemeester M.A.M. Waszink, die De Hesselle in 1913 was opgevolgd, verwachtte dat de gemeente op deze manier aantrekkelijker zou worden als vestigingsplaats voor industrie. Tijdens het raadsdebat hierover laaide het ongenoegen onder ver-

schillende raadsleden op: ze hadden het gevoel weinig greep op de materie te hebben. Raadslid Schroeder vroeg er begrip voor: 'Dat wij op het stuk van elektriciteit leeken waren; de betrokken onderwerpen waren "Römische Dörfer" voor ons. [...] Prof. van Swaay is hier geweest, heeft ons van alles verteld en voorgelezen daar wij niet wisten hoe de vork in de steel zat. Wij hebben toen opzettelijk de thans voorgestelde bepaling uit het contract gelaten omdat wij meenden met levering van stroom aan de groot-industrie nog winst te kunnen behalen'.¹⁴

De gemeente was afhankelijk geworden van haar toeleverancier, al was zonder meer duidelijk dat de opwekking van elektriciteit door de Staatsmijn Wilhelmina veel efficiënter geschiedde dan de gemeente het ooit zelf had kunnen doen. Pas tegen het einde van het zelfstandig bestaan van het inmiddels tot de NV Nutsbedrijf Heerlen behorend gemeentelijk elektriciteitsbedrijf, in 1999, zou in de gemeente Heerlen weer stroom opgewekt worden.

Noten:

Dit artikel is onder andere gebaseerd op HANS BUITER, JUDITH SCHUELER EN FRANK VERAART, *Het nut van de verandering en de verandering van het nut, Nutsvoorzieningen in Heerlen, 1902-1999*, [Heerlen 1999], en op ten bate van dit boek verzameld maar niet eerder gepubliceerd materiaal.

1. Deze beschrijving is vooral gebaseerd op A.N. HESSELMANS EN G.J.P. VERBONG, 'Schaalvergroting en kleinschaligheid, De elektriciteitsvoorziening tot 1914', in: J.W. SCHOT e.a. [red.], *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, dl. 2, [Eindhoven/Zuthphen 1999], 128.

2. GA Heerlen, Archief gemeente Heerlen 1814-1918, Raadsnotulen, 26 oktober 1906, 38.

3. SOCIAAL HISTORISCH CENTRUM VOOR LIMBURG, MAASTRICHT [SHCL], archief MEGA, doos 2, map 8. Bellaar Spruyt, 'Conferentie met den Burgemeester', 28 augustus 1908.

4. SHCL, archief MEGA, doos 2, map 8. Bellaar Spruyt aan De Hesselle, 26 augustus 1908.

5. SHCL, archief MEGA, doos 2, map 9. Nota betref-

fende het oprichten eener onderneming, die ten doel heeft het koopen en verkoopen van elektrische stroom in het zuiden van de provincie Limburg.

6. SHCL, archief MEGA, doos 2, map 8. Schrijven van Bellaar Spruyt aan De Hesselle, 27 september 1909.

7. SHCL, archief MEGA, doos 8. Schrijven van Bellaar Spruyt aan B.&W., 12 maart 1910.

8. SHCL, archief MEGA, doos 8. Van Swaay aan Bellaar Spruyt, 1 februari 1911.

9. SHCL, archief MEGA, doos 5. Van Swaay aan Bellaar Spruyt, 1 februari 1911.

10. SHCL, archief MEGA, doos 5. Van Swaay aan Bellaar Spruyt, 5 maart 1911.

11. SHCL, archief MEGA, doos 8. Schrijven van De Hesselle aan Bellaar Spruyt, 18 februari 1911.

12. GA Heerlen, Archief Gemeente Heerlen 1814-1918, Raadsnotulen, 21 april 1911, 277.

13. SHCL, archief MEGA, doos 9. Bellaar Spruyt aan Van Swaay, 11 mei 1911.

14. GA Heerlen, Archief Gemeente Heerlen 1814-1918, Raadsnotulen, 14 juli 1914, 142.

Gerestaureerde hoeve Overste Douvenrade zoekt nog bewoner

TH. S NIEKERS

Op de binnenplaats van de hoeve Overste Douvenrade aan de Douvenrader Allee in Heerlen is een walnotenboom geplant. Zo'n boom heeft er vroeger ook al gestaan, tegen de vliegen. Ze staat namelijk in het midden van de vroegere mestopslagplaats van de carréboerderij. Bijna twee jaar geleden verkeerde de hoeve nog in ruïneuze staat en dreigde de eerste de beste storm een einde te maken aan haar lijdensweg. Op dat moment kon echter de restauratie beginnen van de hoeve Waterval, zoals die in de volksmond ook wel wordt genoemd naar de laatste bewoners die de boerderij begin jaren tachtig verlieten.

De hoeve wordt in de zeventiende eeuw voor het eerst in documenten genoemd. Het hoorde bij een inmiddels verdwenen vlakbij gelegen adellijk huis waarvan het bestaan al in de veertiende eeuw in de archieven wordt gemeld. Medio jaren negentig vatte de gemeente Heerlen als eigenaar het plan op de hoeve te restaureren. Het monument zou aanvankelijk moeten dienen als facilitair centrum voor het high-tech-bedrijventerrein Coriopolis in het Geleendal. Daar kwam niets van terecht, zoals ook 'buurman' Hogeschool Limburg afzag van het voorneemen om een studentensociëteit in de voor tien miljoen gulden en met veel overheids-subsidie herstelde hoeve te vestigen. Ook een filmproductiebedrijf zag na een conflict met de gemeente af van de huur van een groot deel van de hoeve. Alleen een kinderdagverblijf is daadwerkelijk gekomen.

Het monument is hoe dan ook van een wisse ondergang gered en staat te pronken

aan de rand van het landschap. De gemeente huurde AGS Architecten in Heerlen in voor het project. Dat schakelde weer Kamphuis [Bureau voor bouwhistorie, Delft] in voor een grondig advies, ook voor een monumentale waardebeoordeling. Die waarde bleek voor een groot deel van het complex hoog en dat maakte behoud noodzakelijk. Voor de restauratie werd nauw overleg gevoerd met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

De contouren van het gebouw bleven behouden. Bij drie van de vier vleugels werd de hoeve ondergraven voor een nieuwe fundering. De voorzijde [westgevel], noordvleugel en de achterzijde [oostvleugel] bleven tijdens de restauratie zoveel mogelijk overeind staan, al moest het dak er wel af om het werk te kunnen uitvoeren. Bij deze vleugels, waarvan het oudste stuk uit de zeventiende eeuw stamt en de jongste bouwsels uit de achttiende eeuw dateren, betreft het ook de meest waardevolle delen van de hoeve. *'De oude materialen zijn zoveel mogelijk bewaard. De slechte delen uit de binnen- en buitengevels zijn verwijderd, ingeboet zoals wij dat noemen'*, verklaart Theo Goebbels die het project voor AGS begeleidde. Voor de verwijderde stukken kwamen nieuwe mergel- of bakstenen en houten spanten terug. Die stenen werden met moderne apparatuur handmatig bewerkt om ze de juiste vorm te geven. Zo konden de verwijderde stukken opgevuld worden.

De stallen aan de linkerzijde van de voorkant en het oude woonhuis aan de noordkant staan nog leeg. De gemeente wil hierin een toprestaurant vestigen. Tijdens de res-

tauratie werd in het woongedeelte onder het puin de oude waterput van de hoeve gevonden. Hier is een glazen plaat over heen gelegd. In de put is een pomp aangebracht om ervoor te zorgen dat het grondwater na hevige regenval niet te hoog komt. Vroeger vloeide dat water op natuurlijke wijze weg naar een vlakbij gelegen vijvertje. Ook het tegen het woongedeelte aangebouwde bakhuis is hersteld. Binnen in het woongedeelte zijn oude trappen nagebouwd en de schouwen hersteld. 'Fraai tegelwerk, kasten, lambriseringsen en ander houtwerk waren gestolen', zegt AGS-architect Paul Franken. De restaurateur die zich in de hoeve vestigt zal zelf nieuw tegelwerk voor bij de schouwen moeten zoeken.

In de oostvleugel, waar vroeger stallen zaten, wil de gemeente een informatieruimte voor het bedrijventerrein-in-ontwikkeling vestigen. Ook dit deel van de hoeve is van hoge monumentale waarde. Voor een deel van de zuidzijde gold dit zeker niet. Het betrof een open schuur. Deze mocht van de

Rijksdienst tegen de grond en werd herbouwd met ander, modern materiaal. Dat deel is uit hout opgetrokken. Het historisch waardevolle deel van de zuidgevel [vroeger stal] werd voor de restauratie geheel ontmanteld, op de muur aan de kant van de Douvenrader Allee na. De oude materialen werden zoveel mogelijk hergebruikt om het oude aanzicht te herstellen. Ook de hele zuidvleugel werd van een nieuwe fundering voorzien. De bovenruimte van de zuidvleugel wordt door de Hogeschool Limburg als tentamenruimte gebruikt. Op de begane grond zetelt het kinderdagverblijf.

Voor het kinderdagverblijf is ook een nieuw gedeelte gebouwd, vervaardigd van moderne grijze materialen. Een blauwe wand scheidt dit deel van het kinderdagverblijf van de hoeve. Het is een fraai contrast. Franken: *'Zo vormt dit moderne deel van het kinderdagverblijf ook een mooie overgang naar de ernaast gelegen hogeschool'*.

En komen oud en nieuw in het Geleendal dicht bij elkaar.

Signalementen

R. BRAAD, M. VAN DER WIJST EN K. LEERS

Historisch Vademecum Limburg 1900-2000.

Door Paul Arnold, Jac van den Boogard en Willibrord Rutten, Maastricht, Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, 1999. 64 blz.

ISBN 90-74142-11-7.

Bij de tentoonstelling *Maakbaar Limburg. Constructie van een samenleving in een eeuw van uitersten*, samengesteld bij gelegenheid van het gouden jubileum van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg is als aanvulling dit Historisch Vademecum verschenen. Het fraai vormgegeven boekwerk bevat in blokken van tien jaar een kroniek met allerlei wetenswaardigheden van een eeuw Limburg. Een personen- en zakenregister sluiten het gebonden boekwerkje af. Het boek is overzichtelijk en een noodzakelijk bezit voor een ieder die in de nieuwste geschiedenis van onze provincie geïnteresseerd is. Te koop bij het Centrum of via de plaatselijke boekhandel. [RB]

Schaesberg en zijn Kerk: Petrus-en-Paulusparochie 300 jaar

Door E. Ramakers, [Landgraaf 2000], 96 p., Ill.
ISBN 90-9013697-5.

Het derde eeuwfeest was voor het parochiebestuur aanleiding om de geschiedenis van kerk en parochie voor de derde keer aan het papier te laten toevertrouwen. Daarvoor maakten zij dankbaar gebruik van de diensten van historicus en Schaesbergkenner bij uitstek, Emile Ramakers, één van de meest productieve leden van de historische werk-

groep *Het Land van Herle*. Emile Ramakers memoreert in zijn verantwoording dat de beide andere publicaties in de laatste vijftig jaar van het bestaan van de parochie zijn verschenen, ook toen door werkgroepleden, respectievelijk J.J. Jongen [1950] en kapelaan [nu bisschop] F.J.M. Wierds [1975]. De hier gesignaleerde nieuwe uitgave heeft de auteur niet alleen gebaseerd op beide vorige uitgaven. Hij verrichtte nieuw bronnenonderzoek en vulde hier en daar aan uit mondelinge overlevering. Aan het weglaten van noten – in de verantwoording wordt een opsomming van gebruikte bronnen gegeven – is te merken dat de auteur voor een groot publiek wilde schrijven. Dat lukte hem wonderwel. Overzichtelijk schrijft hij in boeiende taal de wetenswaardigheden over de geschiedenis van de Petrus-en-Paulusparochie, afgezet

tegen het licht der algemene historie. Het zwaartepunt ligt vooral op de relatie van parochie tot de heren Van Schaesberg en de Schaesbergse notabelen van de negentiende eeuw, maar ook op het parochieleven en de twintigste eeuw. Kortom: een aanrader die beslist gelezen moet worden.[RB]

Geschiedenis van Limburg, deel I

Door Jos Venner [Maastricht 2000]. Uitgave van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. 224 p., rijk geïllustreerd, registers.

Geschiedenis van Limburg is een zeer fraai boekwerk. Zelden of nooit heb ik zo lang door een boek gebladerd en het van alle kanten bekeken vóór ik het ging lezen. Toen ik voor het eerst vernam dat een dergelijk werk zou verschijnen, stelde ik mezelf een aantal vragen: hoe zou men dit aanpakken? Zou men bij de onderwerpen een goede regionale spreiding over Limburg kunnen bewerkstelligen? Zou het in 'kindertaal/jeugdtaal' geschreven worden, want het moest een jeugdboek zijn? Zou één auteur in staat zijn alles goed te doorgronden en te beschrijven? Zouden weer de steeds overal opduikende illustraties gebruikt worden? Wat zou het nieuwe, verrassende aan het boek zijn?

Een mogelijkheid was: de Nederlandse geschiedenis doorlopen en dan voor elke periode beschrijven hoe men die in Limburg beleefde. De bekendheid van Karel de Grote, wie was de evenknie van de graaf van Holland en de hertog van Brabant, het ontstaan van de taal, de invloed van de Maas op het noorden, wat deden wij in de tijd van de ontdekkingsreizigers en trokken er ook Limburgers naar Indië, beleefden wij de Franse tijd anders dan Noord-Nederland?

De schrijver heeft gekozen voor een groot aantal thema's, die chronologisch geplaatst werden. Het geheel is verdeeld in vijf perioden [deel I loopt tot 1794] en onderverdeeld in niet minder dan 45 hoofdstukken. De perioden hebben als titels: jager-verzame-

laars, boeren, de Romeinse samenleving, de Frankische tijd en steden en staten. Het boek telt 224 bladzijden. men heeft inderdaad getracht een goede regionale spreiding te verkrijgen, wat wel blijkt uit de keuze van de thema's zoals een wij-steen uit Heerlen, de Noormannen te Asselt, de stadsschool van Venlo, een heks in Maastricht, Rolduc, de beeldenstorm in Weert en artikelen over een leerlooier in Venlo, een rijke Roermondse brouwer, de heerlijkheid Stein [hoofdstuk heren en boeren] en de ontwikkeling van Sittard, Roermond, Venlo en Maastricht [hoofdstuk steden]. Dat heel veel plaatsen en streken niet bepaald rijk vertegenwoordigd zijn, zal wel aan de omstandigheid liggen dat de schrijver niet alles onder ogen kreeg. Immers erg duidelijk is, dat geput is uit de [gelukkig ook recente] algemene publicaties. De schrijver geeft aan dat het boek bedoeld

is voor de jeugd in de voortgezette opleiding. Voor leerlingen in de basisvorming en voor leerlingen in de tweede fase worden zelfs aparte werkladen en onderzoekssuggesties geleverd, leest men in de inleiding. De taal is zeer leesbaar, eenvoudig, duidelijk en vlot. Opvallend zijn de korte "verhaaltjes" aan het begin van enkele perioden en hoofdstukken, die beginnen met zinnen zoals 'Het is een belangrijke dag voor Hendrik, de oudste zoon van een leerlooier' of 'Frei werkte met haar moeder op het akkertje vlakbij de boerderij. Tura, haar vader, was dorpshoofd van de nieuwe nederzetting aan de Maas'. De taal van deze verhaaltjes is meer des kinds.

De auteur heeft voor enkele hoofdstukken

een mede-schrijver gezocht en wel J. Hoevenberg voor de Romeinse tijd, R. de la Haye voor de geschiedenis van de jonge Kerk, P. de Luyn voor het versnipperde Maasdal, G. Venner voor de staten van het Overkwartier van Gelder, P. te Poel voor beeldsnykunst uit de zestiende eeuw en J. Pouls voor het stadhuis van Maastricht, de Munsterkerk in Roermond, de basiliek van Meerssen en Sint-Gerlach Houthem. Hiermee zijn ook weer enkele andere onderwerpen aangeduid, waaruit blijkt hoe gevarieerd het boek is.

Zeer nuttig is de literatuurlijst en de plaatsnamen- en trefwoordenindex, hoewel deze [maar hoe kan het anders?] onvolledig is.

Ik stelde hierboven ook de vraag, of de steeds weer opduikende illustraties gebruikt zouden zijn. De grootste verrassing van het boek zijn juist die illustraties. Het zijn er inclusief foto's, tekeningen, tabellen en kaarten niet minder dan 270. Persoonlijk zou ik de bladgrote tekeningen wat kleiner hebben weergegeven of het aantal verminderd, want ze overheersen soms en steken onprettig af tegen de nabije foto's: tekeningen en foto's samenbrengen is altijd moeilijk. Zeer goed is echter weer de grote tekening met de doorsnede van het kasteel van Valkenburg op blz. 126. Het zal de fantasie van de gebruiker de vrije loop laten. Ook de computerreconstructie van de Sint-Servaas op blz. 98 is verrassend. Minder tevreden ben ik weer over de achtergronden bij de op foto's afgebeelde 'Romeinen'. Alles samen maken de illustraties het boek tot een waar kijkboek. Zeer nuttig zijn de tabellen met de verschillende perioden die achtereenvolgens behandeld worden. Daardoor is het ook een zoekboek geworden voor studie van echte belangstellenden en de bedoeling is immers: jongeren interesseren en aansporen verder te gaan.

Opvallend is de aandacht die aan de godsdienst wordt besteed. Men krijgt de neiging zich de vraag te stellen of dit gebeurd is omdat de godsdienst zo belangrijk is in de

geschiedenis, of omdat, zoals men in deze tijd wel eens de indruk krijgt, godsdienst nog louter geschiedenis is.

Ook recente publicaties zijn verwerkt. Dit geldt niet alleen de enige heilige bisschop van Maastricht, Lambertus, maar ook de archeologische vondsten en het gedegen desbetreffend onderzoek, waaruit men leert, dat de eerste mensen hier in Limburg niet 30.000 jaar maar 250.000 jaar geleden leefden en wel in het Maasdal. Er staan natuurlijk veel meer bijzondere dingen en specifieke weetjes in, zoals *'In Limburg lagen geen Romeinse steden. Enkele dorpen vertoonen wel stedelijke kenmerken zoals Heerlen en Maastricht en in mindere mate Heel, Melick en Venlo'*, of *'In de eerste jaren van onze jaartelling trad in en om Jerusalem een zekere Jesjoeah (Jesus) op als rabbi (joods godsdienstleraar)'* en ook nuttig is het te weten, dat een aantal woorden die met woningbouw te maken hebben, zoals muur, kamer, venster, kelder, zolder en keuken, uit het Latijn van de Romeinen in onze taal terecht kwamen, eenvoudig omdat wij die ruimten in de woningen van onze voorouders niet kenden.

Soms gaat het boek ver in op details: we krijgen het gehele bierbrouwersproces te zien, soms zijn die details wel weer prettig zoals de vermelding van het feit dat bij de Neanderthalers de doden kleurrijke bloemen mee in het graaf kregen. Andere keren dekt de titel de inhoud niet, zoals bij 'heren en boeren' alleen de heerlijkheid Stein wordt beschreven en bij 'de adel' alleen begrafenissen, bruilofs- en doopmaal. Hoewel het laatste ons dan weer laat zien, dat men bij het begrafenismaaltijd van midden 16e-eeuw gebruik maakte van pauwenpastei, zwanenvlees, saffraan, nootmuskaat, kruidnagel, kaneel, koreander, gember, stokvis, haring en witte wijn. Hoe kwam men er aan?

De wens om Limburgse geschiedenis [heel bescheiden heet dit boek niet de Geschiedenis van Limburg] voor iedereen toegankelijk te maken – ook voor leerlingen van het voortgezet onderwijs – ligt ten grondslag aan

dit werk. Het boek máákt de geschiedenis toegankelijker. De praktijk moet leren, op welke wijze de docenten het zo nuttig mogelijk kunnen gebruiken.[MvdW]

Interessante internet-sites als hulpmiddel bij startend regionaal-historisch onderzoek

Door Karin Leers

Een goed beginpunt voor de surfer met regionaal-historische belangstelling is www.archief.nl/rad of www.archiefnet.nl. Op de site van het Rijksarchief Limburg [<http://home.wxs.nl/~raljmr>] verwijst de button 'links' naar een lijstje met enkele stads- c.q. gemeentearchieven en musea die onze provincie rijk is. Informatie over veel van de overige gemeentelijke archiefdiensten is eenvoudig op te sporen door tussen [www.](http://www.nl) en .nl de naam van een gemeente in te vullen. De wijze waarop informatie over het archief en/of de historie wordt gepresenteerd, verschilt van site tot site. Zo vinden we die bijvoorbeeld in Kerkrade onder 'Kerkrade', in Maastricht onder 'Geschiedenis', in Brunsum onder 'Gemeente' en in Heerlen onder 'Stad' waarbij we kunnen doorlinken naar 'geschiedenis'. Een indruk van het laatste fotoboek van Jan Engelen is te vinden op www.parkstad.com. Ook de mate en kwaliteit van informatie op de sites is verschillend van aard en varieert van het presenteren van het bezoekadres en openingstijden tot het opsommen van inventarissen. Sittard valt op door de uitgebreide en prachtig vormgegeven presentatie van de geschiedenis van de stad onder www.historiesittard.nl, echter informatie over wat er te vinden is in het gemeentearchief ontbreekt. Bij de gemeente Weert is precies het omgekeerde het geval.

Limburgse heemkundeverenigingen zijn te vinden via people.zeelandnet.nl/ehamelink/heemkunde.limburg.htm, hoewel niet uitputtend want het adres van de Historische kring van het Land van Valkenburg [[mem-](http://members.tripod.lycos.nl/LeonW/HK.html)

[bers.tripod.lycos.nl/LeonW/HK.html](http://members.tripod.lycos.nl/LeonW/HK.html)] staat [nog] niet in de lijst vermeld. Deze vrij saai vormgegeven site van de plaatselijke afdeling van het LGOG is alleen al vanwege het lettertype niet over het hoofd te zien en biedt naast een activiteitenoverzicht een interessante 'Linklijst'.

Genealogen vinden hun weg via home.zonnet.nl/lansingh/gga wat betreft Nederland algemeen en voor onze provincie via home.wxs.nl/~eugdub 'de site die een wegwijzer wil zijn voor genealogisch Limburg'. Via 'zoeken' biedt deze laatstgenoemde de mogelijkheid een bezoek aan het Rijksarchief Maastricht goed voor te bereiden: in enkele inventarissen kan gezocht worden op plaatsen en familienaam. De overigens zeer overzichtelijke pagina's bevatten elk een oproep van de maker voor mogelijke aanvullingen. Of de site over een tijd werkelijk als wegwijzer voor genealogie in Limburg kan functioneren, hangt af van zowel de initiatieven van de maker als de bezoekers. Overigens is er natuurlijk ook informatie over genealogische onderwerpen te vinden op www.cbg.nl, www.archiefnet.nl en www.archief.nl/rad. Via deze laatste kan [gratis] *GenLias* worden geraadpleegd.

Zeer vermeldenswaardig is de alom bejubelde site van het Limburgs Museum www.limburgsmuseum.nl via welke ook het filmarchief www.lifva.ab-c.nl te bekijken is. Wat betreft Limburgse monumenten is www.monumentenhuis.nl met een erg originele startpagina en enkele links een interessante site. En als u snel de beschrijving van een willekeurig Nederlands [of buitenlands] overheidswapen wilt weten [ook de niet meer gebruikte], surf dan eens naar www.bng.nl/ngw.

Een schat aan informatie biedt tenslotte archieff.startpunt.nu [zonder www. ervoor]. Informatie die hier via links geboden wordt loopt uiteen van archieven van dagbladen, vacaturesites op het gebied van archief, bibliotheek en documentatie tot de internetadressen van overheidsarchieven.

De 50ste jaargang van het Land van Herle <i>M.A. van der Wijst</i>	1
Langs de Geleenbeek van Benzenrade naar Terworm; een cultuurhistorische wandeling <i>M. van Dijk</i>	7
De familie Van Oppen en het landgoed Haeren te Voerendaal [1882-1959] <i>F.M. Gerards</i>	20
Confrontatie tussen oud en nieuw; aanbouw van glas en aluminium voor hoeve de Rousch <i>Th. Sniekers</i>	30
Cineconcert	32
Signalementen <i>M. van Dijk, J. Rutten, M. van der Wijst</i>	33
Nogmaals kasteel Terworm en zijn bewoners <i>A. Viersen, E. Ramakers, A. Patelski, R. Braad en A. Corten</i>	37
Het Familieblad uit de jaren 1951-1953 <i>M.A. van der Wijst</i>	45
Opmerkelijke vondst bij Prickenis <i>Roelof Braad</i>	51
De Rococo-tuin van kasteel Terworm door J. Dijkstra, met bijdragen van P. Kleij en H. Van Haaster	56
De abdijkerk van Rolduc: een boekbespreking <i>L. Schiphorst</i>	67
Vitruvianum verwerft archief van architecten Boosten <i>Paul Brock en Lidwien Schiphorst</i>	71
Signalementen <i>R. Braad, J. Rutten, M. van der Wijst</i>	73
Schutterij St. Sebastianus Heerlen in de Franse Tijd [1794-1814] <i>M. van Dijk</i>	77
Langs de bovenloop van de Caumerbeek in Heerlen <i>Roelof Braad</i>	88
Kanttekeningen bij de stelling dat het oud-adellijke geslacht Van Haren afkomstig is van kasteel Haeren <i>F.M. Gerards</i>	111
Het mysterie van de dagtocht van Jan Köningstein <i>J. Turlings</i>	121
Aspecten uit de geschiedenis van kasteel Meezenbroek <i>A.H.C. van Wersch</i>	128
Kortingsregeling voor grote gezinnen bij leveringen van gas, water en licht in Heerlen <i>R. Braad en H. Buiten</i>	131
Heerlen anno 1911 voor de keus gesteld: zelf elektriciteit opwekken of stroom inkopen <i>H. Buiten</i>	134
Gerestaureerde hoeve Overste Douvenrade zoekt nog bewoner <i>Th. Sniekers</i>	142
Signalementen <i>R. Braad, M. van der Wijst en K. Leers</i>	144

Richtlijnen voor de auteurs:

Artikelen sturen naar de redactie van Het Land van Herle, Postbus 1, 6400 AA Heerlen. De auteurs worden vriendelijk verzocht zich te houden aan de onderstaande lijst met afkortingen. Nadere richtlijnen voor het inleveren van kopij worden op verzoek toegezonden.

Lijst van afkortingen:

AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
ARA Brussel	Algemeen Rijksarchief te Brussel
ARA Den Haag	Algemeen Rijksarchief te Den Haag
ASPH	Archief Sint Pancratiusparochie Heerlen
BS	Burgerlijke Stand
DHO	Doop-, Huwelijks-, en Overlijdensregisters
GA	Gemeentearchief [van-]
HSAD	Hauptstaatsarchiv Düsseldorf
LvO	Archief Landen van Overmaas
LTG	Limburgs Tijdschrift voor Genealogie
LvH	Het Land van Herle
MM	Maaslandse Monografieën
Msg	De Maasgouw
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archeologique dans le Limbourg
RA	Rijksarchief [in-]
RvS	Archief Raad van State
SG	Archief Staten-Generaal
ZAGV	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins

Heemkunde in oostelijk Zuid-Limburg:

Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, kring Heerlen, Ringstraat 4, 6432 DA Heerlen.

Stichting Historische Bron van Brunsham, Kennedylaan 18, 6441 JD Brunssum.

Stichting 'Eygelshoven door de eeuwen heen', Postbus 189, 6470 ED Eygelshoven.

Archeologische werkgroep Kerkrade, Kapelweg 9, 6466 AT Kerkrade.

Historische Kring Kerkrade, Postbus 600, 6460 AP Kerkrade.

Stichting Fontes Rodenses, Paulus Potterstraat 30, 6464 CB Kerkrade.

Heemkundevereniging OCGL, Groenstraat 3, 6364 JK Landgraaf.

Heemkundevereniging Onderbanken 'De Veersjprunk', Etzenraderstraat 12, 6454 AK Jabeek.

Heemkundevereniging 'De Bongard', Wilhelminastraat 29, 6351 GN Bocholtz.

Heemkundevereniging Klimmen, Postbus 58, 6343 ZG Klimmen.

